

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (ΠΜΣ)
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ 2016-18»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Τη ζωή μας έχεις βάλει όλη ερυθρόλευκη».
Μια εθνογραφική προσέγγιση των οπαδών του Ολυμπιακού.

Γεώργιος Πλασσαράς

Αθήνα, 2018

Τριμελής Επιτροπή

Λεωνίδας Οικονόμου, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

(Επιβλέπων)

Γεώργιος Τσιμουρής, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ανδρέας Νοταράς, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Γεώργιος Πλασσαράς, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στα 21 θύματα της 8^{ης} Φεβρουαρίου του 1981, με την
ευχή να μην ξανά υπάρξουν άλλα θύματα σε γήπεδα.*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους οπαδούς που συμμετείχαν στην έρευνα μου και προθυμοποιήθηκαν να μου παράσχουν, χωρίς καχυποψία, οποιαδήποτε πληροφορία θεωρούσα χρήσιμη. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, τον κύριο Οικονόμου, για την καθοδήγηση, τις παρατηρήσεις και το ενδιαφέρον που επέδειξε για την έρευνα μου. Χωρίς τις χρήσιμες παρατηρήσεις του δεν ξέρω αν θα μπορούσα να ολοκληρώσω την έρευνα μου.

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Abstract	6
Εισαγωγή	7
Οργάνωση της μελέτης	8
Μεθοδολογία.....	11
Εθνογραφίες	11
Κριτήρια επιλογής των οπαδών	16
Ο αθλητισμός και το ποδόσφαιρο.....	19
Αθλητισμός	19
Η γέννηση και η ανάπτυξη του ποδοσφαίρου.....	20
Η απήχηση του ποδοσφαίρου στην κοινωνία	22
Θεωρία της Υποκουλτούρας.....	28
Κριτική στη θεωρία της Υποκουλτούρας	29
Μετά την Υποκουλτούρα.....	31
Σκηνή.....	34
Οπαδός	36
Ορισμός οπαδού	36
Διαφοροποίηση οπαδού από χούλιγκαν.....	38
Διαφοροποίηση οπαδού από φίλαθλο	40
Οπαδοί και φύλο	43
Καρναβάλι	46
Τόποι που επιτελούν οι οπαδοί το καρναβάλι στα εντός έδρας παιχνίδια.....	51
Κερκίδα	52
Συνθήματα.....	55
Επιπλέον στοιχεία της επιτέλεσης του καρναβαλιού στην κερκίδα	57
Επιτέλεση της καρναβαλικότητας στα εκτός έδρας παιχνίδια.....	60
Επιτέλεση της καρναβαλικότητας σε διοργανώσεις.....	64
Συμπεράσματα	66
Βιβλιογραφία – Πηγές	69

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η εθνογραφική προσέγγιση της δυναμικής και θορυβώδους υποκουλτούρας των οπαδών του Ολυμπιακού, οι οποίοι παρακολουθούν δια ζώσης τόσο τα εντός έδρας όσο και τα εκτός έδρας παιχνίδια της ομάδας για να ενισχύσουν την ομάδα και οι οποίοι είναι υπεύθυνοι με την παρουσία τους για τη δημιουργία ατμόσφαιρας στο γήπεδο. Η εθνογραφία αυτή βασίζεται στην εμπειρία μου από την πολυετή συμμετοχή ως μέλους σε συγκεκριμένη υποκουλτούρα οπαδών και στην ενεργητική συμμετοχική παρατήρηση μιας συγκεκριμένης παρέας τεσσάρων οπαδών, η οποία είναι αντιπροσωπευτική για την υποκουλτούρα που ερευνώ περιγράφοντας τα κίνητρα και τη συμπεριφορά τους. Το βασικότερο κίνητρο της συγκεκριμένης υποκουλτούρας οπαδών φαίνεται να είναι η δημιουργία ενός καρναβαλιού, μια περίοδος παραβίασης από τους κανόνες της καθημερινής ζωής, με βάση τη συσπείρωση σε συλλογικότητες, την υπερβολική κατανάλωση φαγητού και το χιούμορ. Για να επιτύχω αυτό το αποτέλεσμα αρχικά αναλύω τους λόγους για τους οποίους το ποδόσφαιρο ασκεί τόσο μεγάλη έλξη ώστε να θεωρείται «ο βασιλιάς των σπόρ». Για να καταστήσω σαφές ποια υποκουλτούρα θα μελετήσω μέσα στο ευρύ ποδοσφαιρικό κοινό, που περιλαμβάνει εκτός από οπαδούς, φιλάθλους και χούλιγκανς ,επιχειρώ να δώσω έναν ορισμό του οπαδού. Ο ορισμός αυτός, ο οποίος προκύπτει από την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία και από τις απαντήσεις των ίδιων των πληροφορητών μου, βοηθάει για να γίνουν σαφή τα χαρακτηριστικά της υποκουλτούρας των οπαδών, οι οποίοι αποτελούν το αντικείμενο της έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: αθλητισμός, ποδόσφαιρο, καρναβάλι, υποκουλτούρα, οπαδοί

**«Our life has been painted all red-white».
An ethnographic approach of Olympiacos fans.**

Georgios Plassaras

Abstract

This research attempts an ethnographic approach to the dynamic and noisy subculture of the fans of Olympiacos, who attend both the home and away games of the team in order to support the team and who are responsible with their presence for creating an atmosphere on the pitch. This ethnography is based on my experience of multi-year participation as a member of a particular subculture of fans and the energetic participatory observation of a specific group of four fans, which is representative of the subculture I am studying, by describing their motivations and behaviour. The primary motivation of this particular subculture of fans seems to be the creation of a carnival, a period of violation of the rules of everyday life, based upon clustering in groups, excessive eating and humour. In order to achieve this result, I first analyze the reasons why football has such widespread appeal as to be considered "the king of sports". To make it clear which subculture I will study within the wider football fandom, which includes not only fans and sportsmen but also hooligans, I try to give a definition of a fan. This definition, which results from the pre-existing bibliography and the answers of my own informants, helps to clarify the characteristics of the subculture of the fans that are the subject of the research.

Keywords: sports, football, carnival, subculture, fans

Εισαγωγή

Γιατί ένας οπαδός ταξιδεύει αυθημερόν χιλιόμετρα μακριά από το σπίτι του σε μια άλλη πόλη, για να ενισχύσει την ομάδα του; Γιατί χαλάει ένα μεγάλο μέρος του μισθού του και του χρόνου του, για να ακολουθεί την ομάδα του παντού; Γιατί βάζει την ομάδα πάνω από την οικογένεια του, το σπίτι του, τη σύντροφο του και τη δουλειά του; Γιατί κάνει ταξίδια για να δει την ομάδα του και γιατί αυτά τα ταξίδια τα επαναλαμβάνει συνέχεια;

Σε μια ρευστή και κατακερματισμένη κοινωνία, στην οποία οι σταθερές του παρελθόντος τείνουν να αποδομηθούν, η «ιδέα» της ομάδας όχι μόνο δεν απομαγεύεται, αντιθέτως, εμπλουτίζεται με νέα μυθολογικά στοιχεία, παραμένοντας μια σταθερή και σημαντική αξία για τους οπαδούς της. Το ποδόσφαιρο φαίνεται να συσπειρώνει τους οπαδούς σε οπαδικές υποκουλτούρες αφοσίωσης και να διαφοροποιεί τους οπαδούς σε διακριτά στρατόπεδα, δημιουργώντας έναν πολυσυλλεκτικό οπαδικό χάρτη.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της δυναμικής και θορυβώδους υποκουλτούρας των οργανωμένων οπαδών του Ολυμπιακού. Οι οπαδοί αυτής της υποκουλτούρας παρακολουθούν δια ζώσης τα παιχνίδια της ομάδας τους, τόσο τα εντός έδρας όσο και τα εκτός έδρας, δεν ακολουθούν μόνο την ποδοσφαιρική ομάδα, αλλά όλα τα τμήματα της ομάδας του Ολυμπιακού : μπάσκετ, βόλεϊ, χάντμπολ και πόλο. Ξοδεύουν ένα μεγάλο μέρος του μισθού τους και ένα τεράστιο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους, για να παρακολουθήσουν και να ενισχύσουν την ομάδα, και με την παρουσία τους στο πέταλο του γηπέδου ή στα εκτός έδρας παιχνίδια και με τα συνθήματα τους βοηθούν στη δημιουργία ατμόσφαιρας στα παιχνίδια.

Με την εργασία αυτή επιθυμώ να ερευνήσω τις ερμηνείες, τα κίνητρα και τα συναισθήματα των οπαδών του Ολυμπιακού, καθώς επίσης και τη στάση τους και τη συμπεριφορά τους και να προσφέρω μια διαχρονική και «πυκνή» εθνογραφική περιγραφή (Geertz, 1973) της οπαδικής τους υποκουλτούρας, βασισμένη σε παρατηρήσεις που έκανα μέσα από την ενεργή συμμετοχική παρατήρηση μιας συγκεκριμένης παρέας οπαδών του Ολυμπιακού που ακολουθούν την ομάδα παντού. Τα ευρήματα της έρευνας μου δεν μπορώ να πω ότι παρέχουν μια πλήρη και αντιπροσωπευτική εικόνα για όλους τους οπαδούς όλων των ομάδων ή των οπαδών

των ομάδων άλλων χωρών, ούτε ακόμα και για όλους τους οπαδούς της ομάδας του Ολυμπιακού. Αυτό που ελπίζω να επιτύχω μέσα από την εργασία μου είναι να συμβάλω στην ακαδημαϊκή κατανόηση της συμπεριφοράς των οπαδών του ποδοσφαίρου, ειδικά των οπαδών του Ολυμπιακού, και ενδεχομένως να διαλύσω ορισμένους από τους ανακριβείς και επιβλαβείς μύθους και στερεότυπα για τους οπαδούς του ποδοσφαίρου.

Βασικός μου στόχος είναι να ανοίξω ένα παράθυρο στον κόσμο των οπαδών του ποδοσφαίρου και να προσφέρω μια εθνογραφία που θα είναι κατανοητή σε όσους βρίσκονται εκτός αυτής της οπαδικής υποκοουλτούρας, αλλά, ταυτόχρονα θα είναι αναγνωρίσιμη και σε όσους βρίσκονται εντός της.

Οργάνωση της μελέτης

Η μελέτη μου οργανώθηκε σε πέντε ευρύτερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά τη μεθοδολογία που ακολούθησα προς περάτωση της μελέτης. Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρω τόσο τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης που ακολούθησα, τις συνεντεύξεις και το χώρο που αυτές διεξήχθησαν, όσο και τα κριτήρια για την επιλογή της συγκεκριμένης παρέας και των συγκεκριμένων πληροφορητών.

Στο επόμενο κεφάλαιο επιχειρώ μια σύντομη προσέγγιση του αθλητισμού και της σημασία του στον σύγχρονο πολιτισμό. Κατόπιν, επιχειρώ μια σύντομη επισκόπηση για τη γέννηση και την ανάπτυξη του ποδοσφαίρου στις δυτικές κοινωνίες. Τέλος, στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσω να αναδείξω και τους παράγοντες που κάνουν το ποδόσφαιρο τόσο ελκυστικό παγκοσμίως ώστε να αναφερόμαστε σε αυτό ως ο «βασιλιάς των σπορ».

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της εργασίας μου με θέμα τους οπαδούς του Ολυμπιακού, θα ασχοληθώ με τη συγκρότηση της αναλυτικής κατηγορίας της υποκοουλτούρας (subculture). Θα δοθεί έμφαση στη χρήση της από τους κοινωνιολόγους του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών (Centre for Contemporary Cultural Studies) του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ, οι οποίοι απεμπλεκόμενοι σταδιακά από την αποκλίνουσα και παραβατική οπτική της έννοιας της υποκοουλτούρας, κατέληξαν να μελετούν τα αισθητικά δεδομένα, την παραγωγή γλώσσας και νοήματος, το ρόλο των MME και τη σχέση των υποπολιτισμικών ομάδων με την κατανάλωση και τη βιομηχανία του πολιτισμού. Συμπληρωματικά, παρουσιάζω τις νεότερες ερμηνείες των υποπολιτισμών, στο πλαίσιο ενός σύγχρονου

κατακερματισμένου κόσμου που παράγει στιλιστικές «μεθοριακότητες» και οριακές ομαδοποιήσεις σαν τις συναισθηματικές κοινότητες, τις φυλές, τις νέο- φυλές και τις σκηνές. Παρουσιάζω, δηλαδή, πως οι μετανεωτερικές προσεγγίσεις των τελευταίων χρόνων αποδόμησαν την έννοια της υποκουλτούρας και έφεραν στο προσκήνιο άλλες ερμηνευτικές κατηγορίες, πιο σύγχρονες, όπως το μοντέλο της «σκηνής» το οποίο σκοπεύω να χρησιμοποιήσω στην έρευνα μου.

Έπειτα, εξαιτίας της δυσκολίας της διάκρισης της υποκουλτούρας των οπαδών από το σύνολο του ποδοσφαιρικού κοινού που περιλαμβάνει εκτός από οπαδούς, φιλάθλους και χούλιγκανς, αλλά και εξαιτίας της σύγχυσης που δημιουργείται από τα Μέσα, τα οποία αναφέρονται στους οπαδούς ως χούλιγκανς θα προβώ σε έναν ορισμό του οπαδού, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία αλλά και από τις ίδιες τις απαντήσεις των πληροφορητών. Επιπλέον, θα αναφέρω τα στοιχεία εκείνα που διαφοροποιούν τους οπαδούς τόσο από τους χούλιγκανς όσο και από τους φιλάθλους.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο εξηγώ τη χρήση του καρναβαλιού ως αναλυτικού εργαλείου. Η χρήση του καρναβαλιού προέρχεται από τις περιγραφές των κοινωνικών ιστορικών, οι οποίες επισημαίνουν τη σημασία των εορταστικών ημερών και των φεστιβάλ για τους κατοίκους της πρώιμης σύγχρονης Ευρώπης, ενώ τονίζουν πως παρέχουν ένα ευπρόσδεκτο διάλειμμα από τον αγώνα και την καταπίεση της καθημερινής, «επίσημης» ζωής. Με τη χρήση της μεταφοράς του καρναβαλιού εξηγώ τα κίνητρα των οπαδών που ερευνώ και τον τρόπο που επιτελούν την οπαδικότητα τους ως Ολυμπιακοί.

Για τους απλούς πολίτες το καρναβάλι ήταν το μεγαλύτερο από τα φεστιβάλ και περιείχε μουσική, τραγούδια, φανταχτερή αμφίεση και υπερβολική κατανάλωση φαγητού και ποτού (Burke, 2002:183). Σύμφωνα με τον Burke τα κυριότερα θέματα του καρναβαλιού ήταν «*το φαγητό, το σεξ και η βία*» με το πρώτο συνθετικό της λέξης να παραπέμπει στα δύο πρώτα αφού μεταφράζεται ως σάρκα, κρέας (flesh). Σύμφωνα με την παρατήρηση μου κατά τη διάρκεια της έρευνας αλλά και εξαιτίας της παρουσίας μου για πολλά χρόνια στην υποκουλτούρα των οπαδών του Ολυμπιακού, αυτές οι έντονες περίοδοι εορτασμού και ηδονισμού είναι πολύ κοντά στον τύπο των οπαδών που εξέτασα. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιώ το καρναβάλι ως ένα εθνογραφικό εργαλείο για να εξηγήσω τη στάση, τα κίνητρα και τη συμπεριφορά των οπαδών.

Ο βασικός μου ισχυρισμός είναι ότι οι αγώνες του Ολυμπιακού προσφέρουν την ευκαιρία στους οπαδούς που μελέτησα, αλλά και εν γένει στην υποκουλτούρα των οπαδών του Ολυμπιακού, για εκφράσεις της καρναβαλικότητας. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολλές διαφορές ανάμεσα στις υποομάδες της υποκουλτούρας που περιγράφω, ακόμα και ανάμεσα στα μέλη της υποομάδας που μελετώ, ένα από τα κύρια ενοποιητικά τους στοιχεία ήταν η επιθυμία να απομακρυνθούν από το συνηθισμένο και το καθημερινό και να προσπαθήσουν να δημιουργήσουν ένα χώρο, φυσικά, κοινωνικά και ψυχολογικά, για μια εκδοχή του καρναβαλιού (Pearson, 2012:38). Αυτή η επιθυμία ήταν ένα βασικό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης υποκουλτούρας, δηλαδή των οπαδών που ακολουθούν την ομάδα στα εντός αλλά και στα εκτός έδρας παιχνίδια, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, όχι μόνο στο ποδόσφαιρο αλλά και στα υπόλοιπα αθλήματα που αγωνίζεται η ομάδα του Ολυμπιακού, και για τους περισσότερους είναι ο βασικότερος λόγος που ακολουθούν την ομάδα τους.

Στο τελευταίο κεφάλαιο θα παραθέσω τα συμπεράσματα της έρευνας. Επιπρόσθετα, θα προσπαθήσω να παρουσιάσω και κάποιες προτάσεις για πιθανές μελλοντικές έρευνες μέσα από τα ευρήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της παρατήρησης και των συνεντεύξεων με τη συγκεκριμένη παρέα.

Μεθοδολογία

Εθνογραφίες

Με την ιδέα του οπαδού της ομάδας του Ολυμπιακού είχα αρχίσει να “φλερτάρω” από μικρό παιδί, όταν έβλεπα από την τηλεόραση αγώνες ή όταν με πήγαινε ο πατέρας μου στο γήπεδο και χάζευα τους οπαδούς στο πέταλο της Θύρας 7 στο παλιό “Στάδιο Καραϊσκάκη”. Εκείνοι φώναζαν κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, κρέμονταν από τα κάγκελα, άναβαν καπνογόνα και φορούσαν οι περισσότεροι ερυθρόλευκα. Πολλές φορές έπιανα τον εαυτό μου να χάζεүү προς το πέταλο όπου βρίσκονταν οι οπαδοί και όχι στον αγωνιστικό χώρο που εξελισσόταν ο αγώνας.

Οι εθνογραφίες κατασκευάζονται καλύτερα με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και τη διεξαγωγή ποιοτικών εις βάθους συνεντεύξεων (Pearson, 2012: 15). *«Πρέπει να είμαστε στενά συνδεδεμένοι με τους ανθρώπους που μελετάμε»* (Bourgois, 2006: 13). Ο ίδιος γνώριζα πολλά από τα πρόσωπα και τα ζητήματα της υποκουλτούρας των οπαδών του Ολυμπιακού, πολύ πριν αποφασίσω να ασχοληθώ επιστημονικά με αυτήν. Είμαι μέλος επαρχιακού συνδέσμου της «Θύρας 7» από το 2004 μέχρι και σήμερα που γράφω αυτήν την εργασία. Από τότε παρακολουθώ τακτικά τον Ολυμπιακό στους εντός έδρας αγώνες, τόσο σε ποδοσφαιρικούς όσο και σε αγώνες άλλων αθλημάτων, από το πέταλο των οργανωμένων οπαδών και προσπαθώ να ακολουθώ την ομάδα και σε εκτός έδρας αναμετρήσεις, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Η συνεχόμενη παρουσία μου από το 2004 μέχρι και σήμερα στην οπαδική υποκουλτούρα των οπαδών του Ολυμπιακού λειτούργησε ευεργετικά στο να μπορέσω να διενεργήσω την έρευνα μου χωρίς να χρειαστεί να αλλοιώσω το πεδίο της έρευνας και χωρίς να υπάρχει κάποιου είδους καχυποψία ή να χρειαστεί να κερδίσω την εμπιστοσύνη τους (Κυριαζή, 2011: 258). Με τους πληροφορητές γνωρίζομαστε από την κοινή μας παρουσία στις κερκίδες των γηπέδων, από τα κοινά μας ταξίδια και από την κοινή μας παρουσία στον ίδιο επαρχιακό σύνδεσμο της «Θύρας 7». Χαρακτηριστικό της εμπιστοσύνης τους προς το πρόσωπό μου είναι το γεγονός ότι κανένας από τους πληροφορητές που είχα προαποφασίσει να παρατηρήσω δεν μου αρνήθηκε τη συμμετοχή του στην έρευνα και με προθυμία ο καθένας μου έδωσε τις συνεντεύξεις που ήθελα.

Για να κατανοήσουμε μια υποκοουλτούρα όπως είναι οι οπαδοί είναι απαραίτητο να εισχωρήσω ως ερευνητής στο κοινωνικό τους περιβάλλον, να παρατηρήσω τη συμπεριφορά τους, να μιλήσω μαζί τους, να τους ακούσω να μιλάνε μεταξύ τους και να τους αφήσω να μου εξηγήσουν τι είναι αυτό που συμβαίνει. Έτσι, θα καταλάβω με την πάροδο του χρόνου τις νόρμες, τα κίνητρα, τις δράσεις και τις αντιλήψεις αυτής της υποκοουλτούρας. Η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης παρέχει τον πιο αυστηρό τρόπο για την επίτευξη αυτής της εσωτερικής κατανόησης μιας τέτοιας κοινωνικής ομαδοποίησης (Bruyn, 1970 :69-70 στο Pearson, 2012).

Μια από τις σημαντικότερες κριτικές που έχει δεχτεί η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης είναι ότι είναι λιγότερο αντικειμενική από την μη-συμμετοχική παρατήρηση (Friedrichs and Ludtke, 1975: 19). Πολλοί ερευνητές, κυρίως εκείνοι που ακολουθούν τη μέθοδο της ποσοτικής ανάλυσης δεδομένων, συμφωνούν ότι ο επιστημονικός ρόλος του παρατηρητή προϋποθέτει μια συναισθηματική απόσταση από τα υπό διερεύνηση θέματα και ότι με τη συμμετοχή του στο πεδίο ο ερευνητής μπορεί να χάσει το ρόλο του ως ουδέτερου ερευνητή και να ενσωματώσει τις αξίες και τις προκαταλήψεις που έχει μάθει ως συμμετέχων στο πεδίο (Burgess, 1991 στο Pearson, 2012: 31).

Προκειμένου να επιτύχω μια κάποιου είδους συναισθηματική απόσταση από το υπό έρευνα φαινόμενο, επέλεξα τη φετινή αγωνιστική χρονιά να μην εμπλακώ σε εκδρομές στο εσωτερικό και το εξωτερικό, να μην ακολουθώ τους πληροφορητές μου στα διάφορα στέκια, και να έχω μια απόσταση από αυτούς. Ειδικά, τους δύο μήνες πριν να ξεκινήσω την έρευνα μου απείχα από τους αγώνες της ομάδας και από τις εκδηλώσεις του συνδέσμου.

Από τις 10 Φλεβάρη όμως και έπειτα για διάστημα τριών μηνών (έως τις 20 Μάη) συμμετείχα σε όλες τις δραστηριότητες που συμμετείχαν οι οπαδοί τους οποίους επέλεξα να μελετήσω. Η συμμετοχή μου σήμαινε να στέκομαι με τους οπαδούς και να σκιαγραφώ τις δράσεις τους. Έπινα καφέδες και μύρες ή έτρωγα μαζί τους πριν και μετά τους αγώνες ή στους αγώνες που δεν είχαμε καταφέρει να πάμε, συζητούσα για μπάλα, συμμετείχα στις συζητήσεις τους για τον σχεδιασμό επόμενων ταξιδιών, αλλά κάποιες φορές αυτές οι συζητήσεις λάμβαναν χώρα και κατά τη διάρκεια παιχνιδιών που δεν είχαν και τόσο έντονο ενδιαφέρον. Κατά τη διάρκεια του αγώνα τραγουδούσα συνθήματα μαζί τους, αγκαλιαζόμασταν στα γκολ και συζητούσαμε για το παιχνίδι και τους παίχτες, κάναμε πλάκα για διάφορα θέματα. Η επαφή μας ήταν σχεδόν καθημερινή αφού εκτός από τους αγώνες ποδοσφαίρου οι

οπαδοί που παρατηρούσα πήγαιναν σε όλα τα παιχνίδια που έπαιζε κάποιο τμήμα του Ολυμπιακού.

Η επιτόπια έρευνα για τα εντός έδρας παιχνίδια ποδοσφαίρου ξεκινούσε στην πλατεία Θυμάτων Θύρας 7, για τους παλιότερους γνωστό ως “το μνημείο”.¹ Εκεί βρισκόμασταν τα μέλη του Συνδέσμου καμιά ώρα περίπου πριν ξεκινήσει το παιχνίδι και κάναμε διάφορες συζητήσεις με αφορμή το παιχνίδι ή και για θέματα καθημερινότητας. Στο “μνημείο” έρχονταν και διάφοροι φίλοι των πληροφορητών μου για να χαιρετήσουν και να μιλήσουν μαζί τους, ενώ δίπλα βρίσκονταν και οπαδοί άλλων συνδέσμων που έχουν τη συνήθεια να βρίσκονται εβδομαδιαία σε αυτό το σημείο από το παρελθόν. Μετά το τέλος του παιχνιδιού, αν δεν φεύγαμε ο καθένας για το σπίτι του, συνήθως πηγαίνουμε για φαγητό (πίττες, σουβλάκια) και μύρες σε ένα μαγαζί στα Καμίνια ή στο «Coffee Time» που βρίσκεται στην εμπορική στοά του Σταδίου Καραϊσκάκη, κάτω από τη θύρα 20 ή στο «café modelo» στην πεζογέφυρα πάνω από τον ηλεκτρικό του Φαλήρου, δίπλα ακριβώς από το γήπεδο ή στο Rockin Bulldog δίπλα στο «μνημείο» και στα Καμίνια στο Geto. Πάντα όμως κοντά στο γήπεδο.

Στα εκτός έδρας παιχνίδια η έρευνα ξεκινούσε ανάλογα με τον αγώνα στο σημείο όπου ορίζαμε για συνάντηση. Συνήθως για παιχνίδια στην Πελοπόννησο ή στη Δυτική Ελλάδα συναντιόμασταν στο πάρκινγκ του Θριασίου Νοσοκομείου όπου σταθμεύαμε τα αυτοκίνητα που δε θα παίρναμε μαζί και είναι ένα σημείο που βολεύει όλους και παρέχει ασφάλεια για τα σταθμευμένα αυτοκίνητα. Στα παιχνίδια που διεξάγονταν στα βόρεια το σημείο συνάντησης ήταν το σπίτι του Πάνου, ενός εκ των πληροφορητών μου, στην Κηφισιά που βρισκόταν και αυτό δίπλα στην εθνική οδό και μπορούσαμε να ασφαλίσουμε τα μηχανάκια μας στο υπόγειο πάρκινγκ του.

Οι συνεντεύξεις με τους πληροφορητές μου έλαβαν χώρα στο Geto Cafe στα Καμίνια, καφετέρια που βρίσκεται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το Στάδιο Καραϊσκάκη. Ήταν διάρκειας περίπου μιας ώρας η καθεμία και οι ερωτήσεις ήταν ανοιχτού τύπου. Εξαιτίας αυτού πολλές φορές προέκυψαν ευρήματα τα οποία δεν είχα σκεφτεί να συμπεριλάβω ούτε στις ερωτήσεις μου, ούτε και στην έρευνα μου και τα οποία ίσως στην αρχή της έρευνας δεν τα θεωρούσα και τόσο σημαντικά. Για

---

¹ Οι νεότεροι οπαδοί ως μνημείο γνωρίζουν το επίσημο μνημείο που κατασκεύασε η ΠΑΕ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΣ το 2004 με την ανακατασκευή του γηπέδου Καραϊσκάκης έξω από τη θύρα 19, στο σημείο που βρισκόταν στο παλιό στάδιο, το μοιραίο τουρνικέ της Θύρας 7 που στοίχισε τη ζωή σε 21 συνανθρώπους μας.

παράδειγμα οι πληροφορητές μου τόνισαν τη σημασία του πούλμαν για την επιτέλεση της οπαδικότητας κατά το παρελθόν και το οποίο στοιχείο σήμερα τείνει να εκλείψει, ενώ το μόνο που τους ρώτησα ήταν πως συνηθίζουν να ταξιδεύουν. Με την έννοια αυτή οι πληροφορητές μου συνέβαλλαν με τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους στην ολοκλήρωση της έρευνας μου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθώ στην καφετέρια που έλαβαν χώρα οι συνεντεύξεις λόγω του γεγονότος ότι αποτελεί μια σκηνή, έναν χώρο ο οποίος είναι πασίγνωστο στέκι για τους οπαδούς του Ολυμπιακού και στον οποίο επιτελούν την οπαδικότητα τους και αποτελεί ένα χώρο που έχει ιστορική πορεία, αφού βρίσκεται στο ίδιο σημείο από το 1995.² Το Geto Café είναι ιδιοκτησίας ηγετικού στελέχους της «ΘΥΡΑ 7» και νυν προέδρου του ερασιτέχνη Ολυμπιακού. Και στις τέσσερις συνεντεύξεις βρισκόταν στην καφετέρια ο συγκεκριμένος και μάλιστα οι πληροφορητές μου συνομίλησαν μαζί του για να κανονίσουν τις λεπτομέρειες (εισιτήρια αεροπορικά, αγώνα και διαμονή) για το επερχόμενο final 8 του πόλο που θα διεξαγόταν στη Γένοβα. Οι συνεντεύξεις πολλές φορές διακόπτονταν για να χαιρετήσουν εμένα και τους πληροφορητές μου άλλοι οπαδοί και για να συνομιλήσουν μαζί μας για θέματα που αφορούσαν τον Ολυμπιακό. Και τις τρεις φορές εκεί βρισκόταν και ο γνωστός από την τηλεόραση οπαδός του Ολυμπιακού, Τάκης Τσουκαλάς, και μάλιστα τη μία φορά είχε μαζί του και το κύπελλο του πρωταθλήματος που είχαν κατακτήσει πρόσφατα οι γυναίκες του τμήματος μπάσκετ του Ολυμπιακού. Στους τοίχους υπάρχουν φωτογραφίες από γήπεδα με οπαδούς του Ολυμπιακού από τα παλιότερα χρόνια και μια ωραία τοιχογραφία που απεικονίζεται το Στάδιο Καραϊσκάκη με τη ρήση *Όλοι οι δρόμοι οδηγούν εδώ*. Και τις τέσσερις φορές, αλλά και όσες φορές έχω βρεθεί στη συγκεκριμένη καφετέρια υπάρχουν μόνο Ολυμπιακοί και ο Ολυμπιακός μονοπωλεί τις συζητήσεις.

Σε όλες τις συνεντεύξεις νομίζω ότι ήταν πολύ εντυπωσιακό το γεγονός ότι δεν υπήρξε ούτε μία φορά που κάποιο μέλος της παρέας να μην μας διακόψει με τηλεφώνημα. Τη μία φορά θυμάμαι πήρε ο Χρήστος το Μάκη για να κανονίσουν για το πώς θα πάνε και τι ώρα θα ξεκινήσουν για το παιχνίδι μπάσκετ που θα έδινε ο Ολυμπιακός στη Χαλκίδα. Σε επόμενη συνέντευξη πήρε ο Μάκης τον Πάνο, για να τον ρωτήσει τι ώρα θα πηγαίναμε στο γήπεδο για τον πρώτο τελικό του χάντμπολ με

---

² Νομίζω και η ίδια η πινακίδα του καταστήματος είναι πολύ αντιπροσωπευτική της σημασίας που έχει αυτή η καφετέρια. Η επιγραφή έχει ως εξής: Geto Café, since 1995, mes que un café.

αντίπαλη την ομάδα της ΑΕΚ και την τρίτη φορά πήρε ο Χρήστος το Στέλιο για να του κλείσει τα αεροπορικά για τη Γένοβα. Άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο ήταν το γεγονός ότι χτύπησε το κινητό του Πάνου με ήχο κλήσης το σύνθημα, «*αρρώστησα για τα καλά και δεν με πιάνουν χάπια και ηρεμιστικά μόνος τη βρήκα τη συνταγή είναι να είμαι στην εφτά την Κυριακή*» τραγουδισμένο από το γιό του, ενώ εκείνη την ώρα μου έλεγε ότι δεν θα ήθελε ο γιός του να ασχολείται τόσο πολύ με την ομάδα όπως αυτός.

Τέλος, ενδιαφέρον για μένα είχε και το γεγονός ότι στις δύο από τις συνεντεύξεις που πήρα στη συγκεκριμένη καφετέρια ενώ η τηλεόραση έδειχνε σημαντικές αναμετρήσεις, όπως ημιτελικό και τελικό final 4 μπάσκετ, μόνο μια μικρή μειοψηφία από τους παρευρισκόμενους παρακολουθούσαν μπάσκετ και σε κανένα σημείο της συνέντευξης οι πληροφορητές μου δεν έδειξαν ενδιαφέρον για τους αγώνες καθώς δεν συμμετείχε η ομάδα μας. Αντίθετα, στα τραπέζια κυριαρχούσαν συζητήσεις για τους τελικούς του μπάσκετ απέναντι στον Παναθηναϊκό, για μεταγραφές και αποχωρήσεις στο ποδοσφαιρικό τμήμα και για τον καινούργιο, τότε, προπονητή.

Σε αυτό το σημείο οφείλω να επισημάνω ότι αυτή δεν είναι μια εθνογραφία της νεανικής κουλτούρας ή της κουλτούρας της εργατικής τάξης. Η ηλικία ποικίλει ευρέως, από τα 15 έως τα 65 έτη, και το να μπορέσει να παρακολουθήσει κάποιος πολλά παιχνίδια κατά τη διάρκεια της αγωνιστικής χρονιάς δεν είναι εύκολο αν έχει χαμηλό εισόδημα. Οι άνθρωποι που επέλεξα να ακολουθήσω προέρχονται κυρίως από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα.³ Η ηλικία τους ποικίλλει από τα 30 έως τα 48. Ωστόσο, πολλές από τις παραδοσιακές αξίες της εργατικής τάξης διαπέρασαν πολλές από τις ερμηνείες και τις δραστηριότητες των οπαδών, ενώ πολλές από τις εκφράσεις της καρναβαλικότητας (carnavalesque) στο ποδόσφαιρο θα μπορούσαν σίγουρα να θεωρηθούν ως νεανικές (Pearson, 2012: 25).

---

³Ο Χρήστος, στέλεχος σε ναυτιλιακή, ο Πάνος, εμποροβιοτέχνης, ο Στέλιος, ιδιοκτήτης αντιπροσωπευτικής εταιρίας και ο Μάκης υπάλληλος βιοτεχνίας μεταποίησης ενδυμάτων

Κριτήρια επιλογής των οπαδών

Οι οπαδοί στους οποίους εστίασα για την έρευνα μου είναι μια παρέα τεσσάρων ατόμων, ηλικίας τριάντα ετών (30), τριάντα-πέντε ετών (35), σαράντα-δύο ετών (42) και σαράντα-οκτώ ετών (48) και πληρούσαν μια σειρά κριτηρίων που είχα θέσει, όταν ξεκίνησα τη μελέτη. Πρώτον, ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες για την επιλογή των συγκεκριμένων οπαδών, ήταν η τακτική και σχεδόν μόνιμη παρουσία τους στο γήπεδο στους αγώνες της ομάδας του Ολυμπιακού, τόσο στα εντός όσο και στα εκτός έδρας παιχνίδια. Αξιοσημείωτο της τακτικής παρουσίας τους στα παιχνίδια της ομάδας είναι το γεγονός ότι σχεδόν δεν έχουν χάσει κανένα εντός έδρας παιχνίδι κανένας από τους οπαδούς που επέλεξα να εστιάσω, όχι μόνο στο ποδόσφαιρο, αλλά και στα υπόλοιπα αθλήματα. Οι συγκεκριμένοι οπαδοί, όπως προέκυψε και από τις απαντήσεις τους, παρακολουθούν πάνω από 150 παιχνίδια του Ολυμπιακού σε όλα τα αθλήματα κατά τη διάρκεια μιας αγωνιστικής χρονιάς.

Ένας από τους πληροφορητές μου θυμάται το ένα παιχνίδι που αναγκάστηκε να χάσει εξαιτίας τροχαίου ατυχήματος που είχε και βρισκόταν στο νοσοκομείο “Ευαγγελισμός”, τον Απρίλιο του 2015 στη φιέστα απονομής πρωταθλήματος, απέναντι στην ομάδα Καλλονή. Η αδερφή του για να σιγουρευτεί ότι δε θα φύγει από το Νοσοκομείο για να πάει στο γήπεδο, παρέμεινε μαζί του στο νοσοκομείο όλη την ημέρα. Στη συνέντευξη αναπολεί με παράπονο το μοναδικό εντός έδρας παιχνίδι που δεν είχε πάει από όταν κατασκευάστηκε το νέο Στάδιο “Γεώργιος Καραϊσκάκης”.

Ένα ματς έχω χάσει από τότε που φτιάχτηκε το καινούργιο γήπεδο Καραϊσκάκη. Τη φιέστα με την Καλλονή. Για αυτό την έχω νεύρα τη μαλάκω που με τράκαρε. Έβλεπα τα βεγγαλικά από το μπαλκόνι του νοσοκομείου και δεν μπορούσα να ήμουν εκεί. Είχε έρθει και η αδερφή μου για να είναι σίγουρη ότι δεν θα φύγω. Με είχε ικανό γιατί με ξέρει. (Μάκης)⁴

Ο άλλος πληροφορητής μου ανέφερε ότι τα παιχνίδια που έχει χάσει στο γήπεδο:

είναι μετρημένα στα δάχτυλα του ενός χεριού, στη γέννηση του γιού του, εξαιτίας μιας εγχείρισης και μια Κυριακή λόγω δουλειάς που δεν μπορούσε ο πελάτης άλλη μέρα. (Πάνος)

Όπως προαναφέρθηκε, εκτός από αγώνες ποδοσφαίρου οι οπαδοί που επέλεξα να παρακολουθήσω επιθυμούν να παρακολουθούν την ομάδα σε όλα τα αγωνίσματα

---

⁴ Τα ονόματα των πληροφορητών είναι όλα ψευδώνυμα προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανωνυμία τους.

που δίνει στην έδρα της, αλλά και στα σημαντικά εκτός έδρας ή σε εγχώριες ή διεθνείς διοργανώσεις. Αυτή η επιθυμία των οπαδών που μελέτησα να ακολουθούν την ομάδα του Ολυμπιακού σε όλα τα αθλήματα και όχι μόνο στο ποδόσφαιρο καθιστά την εθνογραφία μου διαφορετική σε σχέση με τις ως τώρα εθνογραφίες. Οι ήδη υπάρχουσες εθνογραφίες (Pearson, 2012; Giulianotti, 1991, 1995) αφορούν τη συμπεριφορά των οπαδών μόνο γύρω από παιχνίδια ποδοσφαίρου, ενώ εγώ ακολούθησα τους συμμετέχοντες στην έρευνα μου και παρατήρησα τη στάση τους και τη συμπεριφορά τους και σε αγώνες άλλων αθλημάτων τόσο εντός των γηπέδων όσο και μακριά από αυτά πριν ή/και μετά τα παιχνίδια.

Επιπρόσθετος και βασικός παράγοντας για την επιλογή των συγκεκριμένων οπαδών, ήταν ο τρόπος υποστήριξης της ομάδα τους. Για τους οπαδούς που μελετώ η υποστήριξη στην ομάδα δεν τελειώνει με το να κάτσεις στο γήπεδο και να παρακολουθήσεις τον αγώνα. Αφορά μια φυσική και συναισθηματική απόδειξη υποστήριξης για την ομάδα, η οποία αποδεικνύεται κυρίως μέσα από τα συνθήματα που παροτρύνουν τους παίκτες να κερδίσουν και από την παρουσία τους στα γήπεδα με συγκεκριμένα ρούχα και χρώματα, όπως επίσης και μέσα από την ενασχόληση τους και το ενδιαφέρον τους για την ομάδα με την παρουσία σε συγκεκριμένα στέκια, όπως μπαράκια, καφετέριες και συνδέσμους αλλά και από την ενημέρωση από συγκεκριμένα ΜΜΕ. Επιπλέον, προϋποθέτει μια δέσμευση και μια επικοινωνία με τους υπόλοιπους οργανωμένους οπαδούς της ομάδας και τα υπόλοιπα μέλη του συνδέσμου που ανήκουν αλλά και τα μέλη άλλων συνδέσμων με τους οποίους γνωρίζονται.

Για αυτή την υποκουλτούρα των οπαδών που μελετώ η ομάδα δεν είναι μόνο οι παίκτες, το γήπεδο, το έμβλημα και η ιστορία της ομάδας, αλλά είναι και η υποστήριξη της ομάδας και οι ίδιοι θεωρούν ότι είναι μέρος της ομάδας και των επιτυχιών της. Δύο από τους πληροφορητές μου αναφέρθηκαν σε στίχους από τον ύμνο του Ολυμπιακού για τη σημασία που έχουν οι οπαδοί και στη δύναμη που δίνουν στην ομάδα για να καταφέρνει να κερδίζει: *«που έχεις δύναμη σου Ολυμπιακέ τον πύρινο σου κόσμο που δεν λυγά ποτέ»*

Τέλος, ένα ακόμα κριτήριο με βάση το οποίο επέλεξα τους οπαδούς με τους οποίους αποφάσισα να ασχοληθώ είναι το να έχουν μια διαχρονική πορεία στην οπαδική υποκουλτούρα και να ασχολούνται χρόνια. Δεν ήθελα να είναι “περαστικοί” ή οπαδοί με “ημερομηνία λήξης”. Εξαιτίας της παρουσίας τους για πολλά χρόνια στην οπαδική υποκουλτούρα και των εκδρομών που έχουν βιώσει είναι φορείς

υποπολιτισμικού κεφαλαίου με επαυξημένο ειδικό βάρος και εμπνέουν σεβασμό στους υπόλοιπους.

Ο αθλητισμός και το ποδόσφαιρο

Αθλητισμός

Σύμφωνα με τον Grant Javier (2012) είναι αδύνατο να καταλάβεις πλήρως τη σύγχρονη κοινωνία και κουλτούρα χωρίς τη γνώση του πεδίου του αθλητισμού. Αυτό που αποκαλούμε σήμερα «αθλητισμό» και αποδίδουμε με την αγγλική λέξη sports⁵ είναι καθαρό γέννημα της δυτικοευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Είναι ένα κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο σύμφυτο με τα περιεχόμενα που δίνουμε στη «νεωτερικότητα», είτε με αυτήν εννοούμε τον βιομηχανικό καπιταλισμό είτε την αντιπροσωπευτική δημοκρατία ή ευρύτερα την αξιακή παράδοση του Διαφωτισμού και τις ορθολογικές ερμηνείες του κόσμου. Ο αθλητισμός βρίσκεται στις ρίζες των σύγχρονων αστικών κοινωνιών, και συνδιαμορφώνεται ιστορικά με αυτές, ως συστατικό μέρος της κοινωνικής δομής και οργάνωσης τους.

Σε αντίθεση με το αφήγημα της «διαχρονικότητας» και της «οικουμενικότητας» του αθλητισμού, όπως το διατύπωσε ο Γάλλος ιστορικός Roger Chartier το 1994 προλογίζοντας τη γαλλική έκδοση του καινοτόμου βιβλίου των N. Elias και E. Dunning *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* (1986) τα sports συνιστούν αναμφίβολα νέο και νεωτερικό φαινόμενο. Είναι τα ομαδικά αθλήματα χωρίς εμφανή σκοπιμότητα άλλη από την ψυχαγωγία, αλλά με υψηλό βαθμό κανονικοποίησης, η οποία αντικειμενοποιεί τους όρους του παιχνιδιού και περιορίζει δραστικά την ανεκτή άμεση βία στο ίδιο το παιχνίδι, ενώ συγχρόνως επιδιώκει να διατηρήσει την απόλαυση της διέγερσης του παιχνιδιού μέσα από μια αυστηρά εντοπισμένη και αυτοελεγχόμενη απελευθέρωση των αισθημάτων, αυτό που ο Elias έχει αποκαλέσει χαρακτηριστικά *controlled decontrolling of emotions*. Πρόκειται για ένα σύνολο από τεχνικές του σώματος, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις αυτών των πρακτικών, το οποίο διαμορφώθηκε πρωτογενώς κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της βρετανικής κοινωνίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Ως εκ τούτου, προσφέροντας μια νέα δομή σωματικής άσκησης και

---

⁵Sports (στον πληθυντικό): όρος που η ρίζα του έχει εντοπιστεί στη γαλλική λέξη desport του 13^{ου} αιώνα και στην αγγλική disporter του 14^{ου} αιώνα, αλλά στη Βρετανία απέκτησε τη σύγχρονη σημασία του μόλις τον 18^ο αιώνα (UImann 1977: 324-325).

παιχνιδιού , η οποία εξέφρασε νέες ανάγκες στο πλαίσιο των αναδυόμενων βιομηχανικών κοινωνιών, γρήγορα αναπτύχθηκε και εκτός Βρετανίας, στον υπόλοιπο κόσμο, κυρίως μέσω της μετανάστευσης και της πολιτισμικής επίδρασης που ασκούσε η μεγάλη αποικιοκρατική δύναμη, όπως επίσης και μέσα από την ίδια την αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό (Guttmann 1994).

Νεωτεरिकό φαινόμενο λοιπόν ο αθλητισμός που συνιστά κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές που διαφέρουν ριζικά από τη σχετικά ενιαία σωματική κουλτούρα των παραδοσιακών προβιομηχανικών κοινωνιών, λόγου χάρη της αρχαιότητας ή του Μεσαίωνα. Συνδέεται ιστορικά με την άνοδο του κοινοβουλευτικού έθνους, την ανάπτυξη της αστικής τάξης και των φιλελεύθερων αξιών του «ατομικού επιτεύγματος» και των «ίσεων ευκαιριών», με την άνοδο του αστικού και βιομηχανικού κόσμου γενικά, και την κουλτούρα της αστικότητας ειδικότερα, τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών και την επέκταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της μαζικής κουλτούρας. Πρόκειται για εξειδικευμένες δραστηριότητες του διακριτού κοινωνικού χρόνου της αναψυχής (leisure), φαινόμενο άγνωστο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπου η διάκριση «εργάζομαι» και «περνώ το χρόνο μου» δεν υφίσταται με τον τρόπο που τη βιώνουμε σήμερα, οι οποίες, αντίθετα με τις προνεωτερικές πρακτικές σωματικής άσκησης και αναμέτρησης, διακρίνονται από ισχυρή κανονικοποίηση, τυποποίηση (αυστηρό σύστημα ενιαίων κανόνων) και γραφειοκρατικοποίηση. (Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη 2015: 17-20).

Η γέννηση και η ανάπτυξη του ποδοσφαίρου

Το ποδόσφαιρο, όπως και τα περισσότερα αθλήματα, γεννιέται στο Ηνωμένο Βασίλειο. Αυτό που το διαφοροποιεί από τα προηγούμενα ομαδικά παιχνίδια με μπάλα είναι η σταθερότητα του χώρου, η ύπαρξη ρητών, αποδεκτών κανόνων ως προς τη λειτουργία του και η περιοδικότητα του παιχνιδιού, χαρακτηριστικά που αποκτώνται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο αθλητισμός γνώρισε εξαιρετική άνθηση και αυτό ισχύει ιδιαίτερα και για το ποδόσφαιρο. Σταθμό στην ιστορία του ποδοσφαίρου αποτελεί η Ποδοσφαιρική Ένωση (Football Association), συσταθείσα το 1863 στο Λονδίνο, με τη συμμετοχή δώδεκα βρετανικών ομάδων, η οποία προβαίνει στην πρώτη

κωδικοποίηση κανόνων που καθιστούν το ποδόσφαιρο διακριτό από άλλα αθλήματα όπως π.χ. το ράγκμπι, ενώ σηματοδοτεί και την περιοδική διεξαγωγή του αθλήματος. Από το 1863, οπότε και εμφανίζεται ως διακριτό άθλημα, οι αριθμοί των ποδοσφαιριστών, των φιλάθλων και των σωματείων αρχικά στο Ηνωμένο Βασίλειο και στη συνέχεια στην υπόλοιπη Ευρώπη μεγαλώνουν διαρκώς. Αυτή τη στιγμή σύμφωνα με τα στοιχεία από την επίσημη ιστοσελίδα της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας (ΕΠΟ) το ποδόσφαιρο έχει πάνω από 250 εκατομμύρια ενεργούς ποδοσφαιριστές και πάνω από 1,5 δισεκατομμύρια άνθρωποι παγκοσμίως ασχολούνται με το άθλημα. Αυτό καθιστά το ποδόσφαιρο μακράν το πρώτο άθλημα στον κόσμο.

Στο σημείο αυτό οφείλω να τονίσω ότι παρόλο που τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των γυναικών που παίζουν ή παρακολουθούν ποδόσφαιρο έχει αυξηθεί σημαντικά,⁶ ωστόσο, το ποδόσφαιρο παραμένει ιδιαίτερα συνδεδεμένο με τις κυρίαρχες ανδρικές παραδόσεις.

Τα περισσότερα αθλήματα στις απαρχές τους ήταν αριστοκρατικά. Έτσι και το ποδόσφαιρο αναπτύχθηκε αρχικά στα ελιτίστικα public schools στην εικοσαετία 1820-1840. Σύντομα το αγκάλιασαν τα εργατικά στρώματα και έγινε συστατικό στοιχείο της ταυτότητας τους. Σύμβολο αυτής της εξέλιξης υπήρξε η νίκη, το 1883, της εργατικής Blackburn επί της Old Etonians του περίφημου κολλεγίου του Ίτον στον τελικό του κυπέλλου Αγγλίας. Σε όλες τις χώρες και όχι μόνο στο Ηνωμένο Βασίλειο το ποδόσφαιρο παρότι εισήχθη από τους αστούς, ταυτίστηκε σε ένα βαθμό με την εργατική τάξη και σε αυτό συνέβαλλαν τα μέγιστα οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί, όπως η ταχεία προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού στις βιομηχανοποιούμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} που συνέπεσε με τη διάδοση του ποδοσφαίρου. Έκτοτε το ποδόσφαιρο μετατρέπεται σε λαϊκό άθλημα και διόλου τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πολλές ποδοσφαιρικές ομάδες δημιουργούνται μέσα σε βιομηχανικές μονάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Γιουβέντους που ιδρύθηκε στο Τορίνο και έχει προέδρους από το 1923 την οικογένεια Ανιέλι, ιδιοκτήτρια της αυτοκινητοβιομηχανίας FIAT. Αντίστοιχο

---

⁶Πηγή: <https://www.uefa.com/insideuefa/footballdevelopment/womensfootball/news/newsid=2516070.html>. Ανακτήθηκε 27/05/2018

παράδειγμα στην Γερμανία αποτελεί η ομάδα της Λεβερκούζεν που είναι ομάδα της φαρμακοβιομηχανίας BAYER.

Η απήχηση του ποδοσφαίρου στην κοινωνία

Όπως όλες οι δραστηριότητες της σχολής, έτσι και το ποδόσφαιρο λειτουργεί ως μέσο για την καταπολέμηση της ρουτίνας και αυτό είναι ένα από τα βασικά του συστατικά στοιχεία για την τεράστια του απήχηση στις κοινωνίες μας. Επίσης, συγκεντρώνει κάποια χαρακτηριστικά που σπάνια συναντάμε σε άλλα αθλήματα. Πρώτον, είναι μέσο μάθησης του περιβάλλοντος κόσμου. Όπως είχε πει ο Γάλλος συγγραφέας και φιλόσοφος Άλμπερ Καμύ: *«Όλα όσα γνωρίζω περί ηθικής και πειθαρχίας τα έχω μάθει από το ποδόσφαιρο»*,⁷ ο οποίος άλλωστε είχε παίξει για κάποια χρόνια τερματοφύλακας στην ποδοσφαιρική ομάδα του Πανεπιστημίου στο Αλγέρι. Δεύτερον, εισάγει σε έναν κόσμο «μη πραγματικό», λειτουργεί ως προστατευτική γυάλα και ως φίλτρο των οδυνηρών συνεπειών της πραγματικότητας. Διευκολύνει την έκφραση ατομική και συλλογική και βοηθά στην άρση παρεξηγήσεων, προστριβών και συγκρούσεων. Τρίτον, είναι πηγή ανάβλυσσης συναισθημάτων. Σύμφωνα με τον Ελίασ, το γήπεδο είναι προνομιακός χώρος για την *«ελεγχόμενη απελευθέρωση των συγκινήσεων»*. Επιπλέον, το ποδόσφαιρο είναι προσιτό σε όλους, ενσαρκώνει φαντασιακές αξίες των κοινωνιών μας, συνιστά χώρο κοινωνικότητας και κοινωνικής κινητικότητας και τέλος επιτρέπει περισσότερο από κάθε άλλο χώρο προσωπικές προβολές (Κυπριανός Π., Χουμεριανός Μ., 2009: 279).

Ως προς το πρώτο, η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο δεν απαιτεί ειδικές γνώσεις. Όλοι μπορούν να παίξουν ποδόσφαιρο και να μιλήσουν για αυτό, οποτεδήποτε και οπουδήποτε. Οι περισσότεροι λίγο-πολύ έχουμε παίξει ποδόσφαιρο, είτε παλιότερα στο σχολείο ή στις πλατείες και στις αλάνες με συμμαθητές και γείτονες είτε μεγαλώνοντας σε ερασιτεχνικές ποδοσφαιρικές ομάδες, σε γήπεδα 5×5 με φίλους ή συναδέλφους. Το μόνο που απαιτείται είναι μια μπάλα ποδοσφαίρου, η οποία συνήθως και δεν στοιχίζει ακριβά οπότε οι περισσότεροι μπορούν να αγοράσουν μία. Δεν απαιτεί ακριβό εξοπλισμό, πράγμα που θα το καθιστούσε μη

---

⁷ Αναφέρεται στο Μπογιόπουλος Ν., Μηλάκας Δ., 2016:24

προσιτό στην ευρεία μάζα του πληθυσμού και ιδιαίτερος στα λαϊκά στρώματα (ο.π.:279-280, Μπογιόπουλος Ν., Μηλάκας Δ., 2016: 93-94). Και οι τέσσερις πληροφορητές μου έπαιζαν ερασιτεχνικά ποδόσφαιρο, όπως και εγώ, κατά το παρελθόν ενώ σήμερα εγώ και ένας εκ των πληροφορητών μου είμαστε στα Συμβούλια ερασιτεχνικών ομάδων ποδοσφαίρου της Α ΕΠΣ Κορινθίας.

Επίσης, όλοι μπορούν να συζητήσουν για το ποδόσφαιρο. Ακόμα και αν κάποιος δεν έχει παίξει ποτέ του ποδόσφαιρο μπορεί να σχολιάσει μια αμφισβητούμενη φάση ή να συζητήσει για ένα όμορφο γκολ ή μια περίτεχνη ενέργεια ή ο καθένας μπορεί να έχει άποψη για μια αμφισβητούμενη φάση (Κυπριανός Π., Χουμεριανός Μ., 2002: 235). Είναι τόσο δημοκρατικό άθλημα το ποδόσφαιρο, που «επιτρέπει» να μιλούν για λογαριασμό του οι πάντες, «από τον Μαραντόνα της Αργεντινής μέχρι τους Μαραντόνες της ορεινής Πηνείας (συνήθως οι δεύτεροι δε σηκώνουν κουβέντα, αφού κατέχουν τα μυστικά της μπάλας καλύτερα και από τον αυθεντικό Μαραντόνα» (Μπογιόπουλος Ν., Μηλάκας Δ., 2016: 66).

Στο σημείο αυτό θέλω να ανοίξω μια παρένθεση και να τονίσω ότι από το γενικό κανόνα ότι όλοι μπορούν να παίξουν και να μιλήσουν για το ποδόσφαιρο εξαιρούνται οι γυναίκες σε ένα μεγάλο βαθμό. Σύμφωνα με τον Whannel (1992) το ποδόσφαιρο θεωρείται σχεδόν αποκλειστικά ανδρικό και μια πολύ ορατή γιορτή της αρσενικής κουλτούρας. Επίσης φαίνεται ότι είναι ένας χώρος στον οποίο δεν έχουν επιτραπεί τα κορίτσια να μπουν. Άλλοι θεωρητικοί (Renold, 1997, Skelton, 2000, Swain, 2000 κ.α.) στις μελέτες τους έδειξαν πώς παίζοντας ποδόσφαιρο, τόσο επίσημα όσο και ανεπίσημα, συμβάλλει στην ανάπτυξη των αρσενικών ταυτοτήτων των αγοριών. Το ποδόσφαιρο φαίνεται σε αυτές τις μελέτες ότι αποτελεί ουσιαστικό μέρος της ανάπτυξης του παιδιού, καθώς διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον ορισμό του τι σημαίνει να είναι ένας πραγματικός άνδρας ή ένα πραγματικό αγόρι. Αντίθετα, τα κορίτσια ορίζουν τη θηλυκότητά τους, μη παίζοντας. Αυτός ήταν και ο λόγος που τα κορίτσια και οι γυναίκες, μέχρι τα τελευταία χρόνια που παρατηρείται μια αύξηση στον αριθμό των γυναικών που παρακολουθούν, ασχολούνται ή παίζουν ποδόσφαιρο, απείχαν από το ποδόσφαιρο.

Τα προηγούμενα είναι μερικά από τα στοιχεία που καταφάσκουν τη θέση που διατυπώνει ο Γάλλος κοινωνιολόγος Άλεν Έρενμπεργκ ότι το ποδόσφαιρο ανακαλεί βασικές αρχές των φιλελεύθερων δυτικών δημοκρατιών (Alain Ehrenberg, 1991). Ένας κόσμος ισότητας, ανοιχτός σε όλους, αξιοκρατικός, όπου τίποτα δεν είναι προδικασμένο και όλα είναι πιθανά, ακόμα και στα παιχνίδια ανάμεσα στις

«μεγάλες» και τις «μικρές ομάδες». Αυτές οι αρχές αποτελούν διακηρυκτικές αρχές, το φανταστικό θα λέγαμε των φιλελεύθερων δημοκρατιών, οι οποίες όμως απέχουν πολύ από την πραγματικότητα. Οι ανισότητες στις δυτικές κοινωνίες είναι έκδηλες και η αξιοκρατία καταστρατηγείται λόγω της άνιση κατανομής πλούτου, δύναμης και πολιτισμικού κεφαλαίου. Στο ποδόσφαιρο επιδιώκεται οι ομάδες να είναι σχετικά ισοδύναμες και υπάρχουν απαραβίαστοι κανόνες ώστε η έκβαση της αναμέτρησης να εξαρτάται αποκλειστικά από την αξία και την προσπάθεια των ποδοσφαιριστών στον αγωνιστικό χώρο.

Όλοι οι κανονισμοί στο ποδόσφαιρο αποπνέουν την αίσθηση ισότητας και για αυτό οι δύο ομάδες ξεκινάνε με έντεκα ποδοσφαιριστές και ισχύουν και για τις δύο ομάδες οι ίδιοι κανόνες. Όπως συνηθίζουν να λένε οι προπονητές και οι παίκτες των μικρότερων ομάδων στις συνεντεύξεις παραμονές των αγώνων απέναντι σε μεγαλύτερες ομάδες *«έντεκα εμείς έντεκα και αυτοί. Πάμε να κερδίσουμε το καλύτερο δυνατό»*. Η πεποίθηση ότι όλα μπορούν να συμβούν θυμίζει θεμελιώδεις αρχές των δυτικών κοινωνιών, όπως η αξιοκρατία και η φιλελευθεροποίηση στις δυνατότητες του ατόμου. Ακόμη και αν γνωρίζουμε πως ο αντίπαλος είναι ισχυρότερος, η προηγούμενη αρχή σε συνδυασμό με την ταύτιση με την ομάδα οδηγούν τους οπαδούς στο να πιστέψουν ότι η ομάδα τους μπορεί να τα καταφέρει.

Το ποδόσφαιρο πραγματικά είναι ένα από τα λίγα αθλήματα στα οποία δεν κερδίζει πάντα ούτε ο ισχυρότερος αλλά και ούτε πάντα κερδίζει ο καλύτερος. Μπορεί η πιο αδύναμη ομάδα να σκοράρει πρώτη από μια φάση και η καλύτερη ομάδα να μην καταφέρει να «γυρίσει» το παιχνίδι και να κερδίσει τον αγώνα παρότι μπορεί να είναι καλύτερη, με πλήθος χαμένων ευκαιριών και κατοχή μπάλας και μπορεί να είναι και ισχυρότερη.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια με την εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου και τον αυξανόμενο επαγγελματισμό διευρύνθηκαν και οι ανισότητες ανάμεσα στις ομάδες τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έτσι είναι δύσκολο, έως απίθανο ομάδες από χώρες των Βαλκανίων να μπορέσουν να κατακτήσουν το Κύπελλο Πρωταθλητριών Ευρώπης (από το 1992 Champions League) όπως είχε συμβεί με τον Ερυθρό Αστέρα (Σερβία) το 1991 και με τη Στεάουα Βουκουρεστίου (Ρουμανία) το 1986. Μια ματιά και στις πρωταθλήτριες ομάδες θα μας πείσει για τη διεύρυνση των ανισοτήτων μεταξύ των ομάδων τα τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα στην Ισπανία τα τελευταία δέκα χρόνια όλα τα πρωταθλήματα τα έχουν κατακτήσει η Ρεάλ Μαδρίτης και η Μπαρτσελόνα με εξαίρεση ένα πρωτάθλημα της Ατλέτικο Μαδρίτης.

Οι τρεις αυτές ομάδες έχουν κατακτήσει τα τελευταία δέκα χρόνια επτά Champions League (τέσσερα η Ρεάλ Μαδρίτης και τρία η Μπαρτσελόνα) και η Ατλέτικο Μαδρίτης τέσσερα Europa League ενώ είχε και δύο συμμετοχές σε τελικούς Champions League. Εξαιτίας των υπερβολικών ανισοτήτων στο ποδόσφαιρο, αυτό έχασε δύο από τα χαρακτηριστικά του που το καθιστούσαν συναρπαστικό και συνέβαλλαν στην τεράστια απήχηση του, την πλοκή και το απρόβλεπτο. Σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα ένας πληροφορητής μου τόνισε τα εξής:

Πλέον ρε φίλε στα περισσότερα ματς δεν υπάρχει έντονο το ενδιαφέρον για την εξέλιξη. Έχουν μεγαλώσει οι αποστάσεις. Είναι τεράστιες οι διαφορές, τί να λέμε; Παλιά πήγαινες στο γήπεδο, ειδικά στο Ναό ή στο ΟΑΚΑ και έλεγες από εδώ δεν θα περάσει ούτε η Ρεάλ και όντως δεν πέρναγε. Τώρα, ξέρεις ότι δύσκολα μπορείς να φέρεις έστω και μια ισοπαλία. Άλλαξαν οι εποχές. Όπως και στην Ελλάδα. Δεν περιμένεις να χάσεις από καμιά ομάδα στην έδρα σου. Σπάνια γίνονται εκπλήξεις πλέον. Έχει χαθεί η αγωνία για το αποτέλεσμα νομίζω... Πλέον δεν νομίζω ότι κανείς πιστεύει αυτό που πιστεύαμε έντονα το 2000 ότι ο Ολυμπιακός μπορεί να πάει τελικό και γιατί όχι να κατακτήσει κάποιον ευρωπαϊκό τίτλο. (Χρήστος)

Η έντονη εμπλοκή και παρουσία του κόσμου στα ποδοσφαιρικά δρώμενα και οι διάφορες τελετουργίες που οργανώνει, εντός και εκτός γηπέδου, συνέβαλλαν στη μετατροπή του ποδοσφαίρου σε πολυθέαμα και υπερθέαμα. Η παράμετρος αυτή ώθησε μεγιστάνες και νεόπλουτους να στραφούν στο ποδόσφαιρο, γεγονός καθοριστικό για τη δραστική αύξηση του μισθού των ποδοσφαιριστών. Έτσι, το ποδόσφαιρο μετεξελίχθηκε σε δραστικό μέσο προσπορισμού πλούτου και αναγνώρισης, δηλαδή πολιτισμικού κεφαλαίου. Σε μικρό σχετικά διάστημα, παιδιά από φτωχές χώρες και οικογένειες καταφέρνουν να κερδίσουν τεράστια χρηματικά ποσά και να αναγνωρίζονται από εκατομμύρια παιδιά αλλά και μεγαλύτερους οπαδούς του ποδοσφαίρου. Έτσι, το ποδόσφαιρο προβάλλει ως ένας από τους πιο απτούς και αποτελεσματικούς διαύλους διάκρισης και κοινωνικής ανόδου σε μια περίοδο όπου οι κοινωνικές ανισότητες διογκώνονται συνεχώς (Κυπριανός Π., Χουμεριανός Μ., 2009: 289).

Το ίδιο ισχύει και για τους οπαδούς και για αυτό ο κόσμος των γηπέδων αποτελεί μια μεγάλη πασαρέλα, το πέρασμα από την οποία προϋποθέτει ορισμένες δεξιότητες ικανές για να διεκδικήσουν την αποδοχή των «συνοδοιπόρων», της διοίκησης και βεβαίως την προβολή από τα Μέσα. Κομμάτι και αυτοί του ποδοσφαιρικού θεάματος, έχουν το δικό τους λόγο, ο οποίος με τη σειρά τους μπορεί

να τους μετατρέψει σε «ηγέτες», «φωνές» της ομάδας και ενίοτε σε τηλεοπτικούς αστέρες. Έτσι, παρατηρούμε ότι το ποδόσφαιρο επιτρέπει κάτι σπάνιο και εξαιρετικά ενδιαφέρον στις μέρες μας. Προάγει την ανοδική κοινωνική κινητικότητα τόσο των ποδοσφαιριστών όσο και των οπαδών, οι οποίοι το χρησιμοποιούν ως μέσο για να την επιτύχουν. Το ποδόσφαιρο λοιπόν συνιστά μέσο, ίσως το πιο ζηλευτό, για την κοινωνική άνοδο των γόνων των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία αισθάνονται όλο και πιο καυτή την ανάσα της κοινωνικής περιθωριοποίησης (ο.π.:290, Μπογιόπουλος Ν., Μηλάκας Δ., 2016: 35).

Ένας επιπλέον λόγος που καθιστά το ποδόσφαιρο τόσο δημοφιλές άθλημα είναι ο ρόλος που παίζουν σε αυτό οι οπαδοί και οι φίλαθλοι, καθώς και η δύναμη που έχουν ως ο «δωδέκατος» παίχτης στον επηρεασμό της ψυχολογίας των παιχτών της ομάδας και των αντιπάλων παιχτών, στον επηρεασμό επίσης των διαιτητικών αποφάσεων και εν τέλει στη διαμόρφωση του αποτελέσματος, αλλά και στη δύναμη που έχουν στον επηρεασμό των διοικητικών αποφάσεων. Το στοιχείο αυτό, της λαϊκής και ενεργής συμμετοχής σε τακτικά χρονικά διαστήματα (ανά δεύτερη τουλάχιστον Κυριακή κατά τη διάρκεια της αγωνιστικής χρονιάς), το προσφέρει στις λαϊκές μάζες μόνο το ποδόσφαιρο, σε αντίθεση με την πολιτική, για παράδειγμα, όπου οι πολίτες καλούνται μία φορά στα τέσσερα χρόνια για την εκλογή των αντιπροσώπων. Άρα, μέσω του ποδοσφαίρου οι λαϊκές μάζες έχουν την αίσθηση ότι είναι συμμετέχοι στην διαμόρφωση των αποφάσεων και των αποτελεσμάτων σε αντίθεση με τους υπόλοιπους τομείς της καθημερινότητας, όπως η πολιτική και η οικονομία, όπου οι πολίτες νιώθουν ότι δεν μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις και παραμένουν απαθείς θεατές των αποφάσεων που λαμβάνονται αλλού (Μπογιόπουλος Ν., Μηλάκας Δ., 2016: 30-31).

Τέλος, μέσα από τις συνεντεύξεις μου εντόπισα ένα ακόμα στοιχείο που καθιστά το ποδόσφαιρο πιο ελκυστικό σε σχέση με τα υπόλοιπα αθλήματα. Αυτό το στοιχείο είναι το γκολ, αυτός ο «οργανισμός του ποδοσφαίρου» κατά τον Γκαλεάνο (Γκαλεάνο, 1998 :21), είναι τόσο σπάνιο και μοναδικό όσο δεν θα καταφέρουν να γίνουν ποτέ τα δεκάδες επαναλαμβανόμενα καλάθια και τρίποντα του μπάσκετ, οι συνεχόμενοι πόντοι στο βόλεϊ και το τένις και τα πολλά επαναλαμβανόμενα γκολ στους αγώνες χάντμπολ και πόλο. Χαρακτηριστικά ο ένας από τους πληροφορητές μου ανέφερε:

Το ποδόσφαιρο είναι άλλη καύλα ρε φίλε. Θα μπει ένα γκολ και θα πανηγυρίσεις σαν τρελός. Δεν είναι σαν το μπάσκετ, 80 πόντοι, χειροκρότημα σε κάθε καλάθι, δεν πανηγυρίζεις τόσο έντονα. Βαριέσαι. Στη μπάλα όμως άμα μπει το γκολάκι ξέρεις ότι μπορεί να σου αρκεί μόνο αυτό για να κερδίσεις. Είναι πιο έντονο το συναίσθημα. Το ίδιο πανηγυρίζεις ένα γκολ με ένα καλάθι στο μπάσκετ; Ούτε καν. Έχει άλλη αξία... Το βόλει το βαριέμαι. Πόντο η μία ομάδα, πόντο η άλλη. Σαν το μπάσκετ. Στη μπάλα το γκολ σου ξαναλέω, είναι ο θάνατος σου η ζωή μου και το αντίστροφο. (Πάνος)

Το ποδόσφαιρο έχει συγκριθεί με θρησκεία (Bromberger et al, 1993) αλλά για τους συμμετέχοντες στην έρευνα, αυτό δεν εξηγεί τη στάση τους απέναντι στο ποδόσφαιρο, ούτε τα κίνητρα τους για τη συμμετοχή σε αγώνες. Το να είσαι πιστός απαιτεί μια αφοσίωση και μία αίσθηση καθήκοντος. Το να παρακολουθήσεις μια ζεστή ημέρα του Αυγούστου το φιλικό του Ολυμπιακού απέναντι στο Λεβαδειακό (παράδειγμα για παιχνίδι χαμηλού ενδιαφέροντος, τόσο φιλικό όσο και απέναντι σε μη εμπορικό αντίπαλο) και όχι να προτιμήσεις μια παραλία μοιάζει σε μερικούς παρόμοιο με το να παρακολουθείς λειτουργία σε εκκλησία. Ωστόσο, για τους πληροφορητές μου το να παρακολουθήσουν απλά το παιχνίδι έρχεται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την ατμόσφαιρα και με τα συναισθήματα που βιώνουν στο γήπεδο ή αν πρόκειται για εκτός έδρας παιχνίδι με απαγόρευση μετακίνησης, με τα συναισθήματα που βιώνουν όταν παρακολουθούν από κοινού με τα υπόλοιπα μέλη της συγκεκριμένης υποομάδας της υποκουλτούρας το παιχνίδι στο σύνδεσμο ή σε κάποια καφετέρια. Είναι το καρναβάλι που περιβάλλει τον αγώνα που έχει θεμελιώδη αξία και είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους πληροφορητές μου και στο οποίο θα κάνω ανάλυση σε επόμενο κεφάλαιο. Χαρακτηριστικά ο Γιάννης μου ανέφερε:

Στην κερκίδα είναι να περάσουμε όμορφα, όχι μόνο να δούμε μπάλα.
(Πάνος)

Θεωρία της Υποκουλτούρας

Η θεωρία της υποκουλτούρας προτείνει ότι όσοι ζουν σε ένα αστικό περιβάλλον είναι σε θέση να βρουν τρόπους να δημιουργήσουν μια αίσθηση κοινότητας παρά την επικρατούσα αλλοτρίωση και ανωνυμία.

Οι απαρχές της θεωρίας της υποκουλτούρας περιελάμβαναν διάφορους θεωρητικούς (Becker, 1963; Merton, 1957; Albert Cohen, 1955; Matza and Sykes, 1961) οι οποίοι χρησιμοποίησαν τη θεωρία αυτή ως το βασικό τους εννοιολογικό εργαλείο και οι οποίοι συνδέθηκαν με την περίφημη Σχολή του Σικάγο και αυτή η θεωρία έγινε το βασικό της εννοιολογικό πλαίσιο. Αμφισβητώντας τις έως τότε κυρίαρχες ψυχολογικές ερμηνείες της απόκλισης από θεωρητικούς όπως ο Cesare Lombroso, οι οποίοι πρότειναν την ύπαρξη «εγκληματικής προσωπικότητας», οι θεωρητικοί της Σχολής του Σικάγο υποστήριζαν ότι η απόκλιση, όταν μελετήθηκε μέσα στο κοινωνικό-πολιτισμικό της πλαίσιο, θα μπορούσε να αποδειχθεί ότι είναι μια φυσιολογική απάντηση που καθορίζεται από τα πολιτισμικά πρότυπα και όχι ένα απλό σύμπτωμα ψυχολογικής ανεπάρκειας. Οι θεωρητικοί της Σχολής του Σικάγο πρότειναν μια σειρά μοντέλων για να εξηγήσουν με ποιον τρόπο οι αποκλίνουσες υποκουλτούρες χρησίμευσαν για να «φυσικοποιήσουν» μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Ο Merton (1957) εισήγαγε για παράδειγμα την έννοια των «μέσων και των στόχων» σε ένα μοντέλο που επεδίωκε να εξηγήσει την αποκλίνουσα συμπεριφορά ως λύση για τις ομάδες που δεν διαθέτουν κοινωνικά προδιαγεγραμμένα μέσα για να αποκτήσουν υλικές και πολιτισμικές αμοιβές. Σύμφωνα με το μοντέλο του Becker (1963), οι αποκλίνουσες υποκουλτούρες εγκλωβίζονται σε μια διαδικασία ενίσχυσης της απόκλισης στην οποία οι αρχικές αρνητικές απαντήσεις της κυρίαρχης κοινωνίας καταλήγουν σε τέτοιες υποκουλτούρες που συνεπάγονται περαιτέρω πράξεις αποκλίσεων, γεγονός που με τη σειρά της ενισχύει το στιγματισμό που τους αποδίδεται. Η Σχολή του Σικάγο μας προσέφερε την ιδέα της υποκουλτούρας ως μέσου κατανόησης της απόκλισης σε ένα κοινωνικά και πολιτισμικά τοποθετημένο πλαίσιο.

Αντί για τα μεμονωμένα προβλήματα της κατάστασης, η Σχολή του Μπέρμιγχαμ, από νεομαρξιστική προοπτική, θεωρούσε τις υποκουλτούρες ως μια αντανάκλαση της θέσης κυρίως των νέων της εργατικής τάξης σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνικές

συνθήκες της δεκαετίας του 1960 και της δεκαετίας του '70 στη Βρετανία. Οι θεαματικές υποκουλτούρες της νεολαίας επιχειρούν να επιλύσουν την αντιφατική κοινωνική θέση των νέων της εργατικής τάξης ανάμεσα στις παραδοσιακές αξίες μιας «γονεϊκής κουλτούρας» της εργατικής τάξης και μιας σύγχρονης ηγεμονικής κουλτούρας μαζικής κατανάλωσης που κυριαρχείται από τα ΜΜΕ και το εμπόριο. Η θεωρία του Μπέρμιγχαμ είναι ρητά πολιτική: η ερμηνεία της υποκουλτούρας της νεολαίας (τελετουργικό) ως απάντηση (συμβολική αντίσταση) κατά κύριο λόγο στην ταξική καταπίεση. Η προσέγγιση της υποκουλτούρας από το Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών (Centre for Contemporary Cultural Studies CCCS⁸) του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ εκφράστηκε τη δεκαετία του 1970 μέσα από το σώμα εργασιών των ερευνητών του Κέντρου και συγκεκριμένα μέσα από το έργο των Hall&Jefferson (1976) με τον τίτλο *Resistance through Rituals: Youth subcultures in post-war Britain* (Hall&Jefferson, 1976). Το σώμα των εργασιών του CCCS, με το αρχικό κείμενο των Hall και Jefferson, (1976), μαζί με επακόλουθες έρευνες από θεωρητικούς όπως ο Paul Willis (1990), ο Dick Hebdige (1979) και η Angela McRobbie (1991, 1994) – παρότι δέχθηκε λεπτομερή, ευρεία και διαρκή κριτική, εξακολουθεί, ωστόσο, να είναι το σημείο αναφοράς με βάση το οποίο μετριοούνται οι σύγχρονες εξελίξεις (Muggleton, 2000:4).

Κριτική στη θεωρία της Υποκουλτούρας

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια όπως ήδη ανέφερα η ιδέα της υποκουλτούρας ως θεωρητικής έννοιας και αναλυτικού εργαλείου δέχεται μια σταθερή επίθεση (Jenks, 2005). Συγκεκριμένα, η θεωρία της υποκουλτούρας που σχετίζεται με το CCCS έχει δεχθεί πολλές και ευρείες κριτικές. Στο πλαίσιο των κοινωνιολογικών εργασιών για το στυλ, τη μουσική και τη νεολαία πολλοί ερευνητές απέρριψαν την ιδέα της υποκουλτούρας (Bennett, 1999; Muggleton, 2000; Redhead, 1993; S. Thornton, 1995), ευνοώντας πιο φευγαλέες και παροδικές κοινότητες, χαρακτηριζόμενες από «ρευστά όρια και μετακινούμενα μέλη» (Bennett ,1999:600).

Πρώτον, είναι η υπερβολική έμφαση που δίνεται στη θέση των μελών της υποκουλτούρας ως μέλη της εργατικής τάξης, που ήταν σχεδόν αποκλειστικά λευκοί

---

⁸ Εφεξής το Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών θα αναγράφεται ως CCCS.

εργαζόμενοι, άντρες. Όλες οι υποκουλτούρες εμφανίζονται να προέρχονται από την «εργατική τάξη», ένας ισχυρισμός που δεν επιβεβαιώνεται από επόμενες μελέτες, ούτε και από τη δική μου μελέτη καθώς όπως έχω ήδη αναφέρει οι οπαδοί που μελέτησα δεν ήταν μέλη της εργατικής τάξης, αλλά θα έλεγα ότι προέρχονται από τα μεσαία στρώματα. Η αποκλειστικά ταξική ανάλυση και ιδιαίτερα η υπέρμετρη ανάλυση του στυλ ως μορφή αντίστασης αντικαταστάθηκε από αναλύσεις που υπογραμμίζουν τη νεανική συμβολική δημιουργικότητα (Miles, 2000; Redhead, 1993; Willis, 1990). Όπως υποστηρίζει ο Bennett (1999) μάλλον από τη νεολαία της εργατικής τάξης που χρησιμοποιεί υλικά αγαθά για να αντισταθεί στις διαρθρωτικές αλλαγές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο μεταπολεμικός καταναλωτισμός προσέφερε τη δυνατότητα στους νέους να ξεφύγουν από την παραδοσιακή τους ταξική ταυτότητα (Bennett, 1999:602).

Δεύτερον, προσπάθησαν να παρουσιάσουν τις υποκουλτούρες της νεολαίας ως σφιχτά συνεκτικές ομάδες. Ωστόσο, όπως οι ίδιοι οι Hall, Jefferson, Clarke και Romberts είχαν διαπιστώσει, «οι υποκουλτούρες είναι μεν σημαντικές αλλά είναι λιγότερο σημαντικές από ό,τι κάνουν οι νέοι τον περισσότερο καιρό» (1976). Εκτός από την ενασχόληση τους με την υποκουλτούρα, ακόμα και οι πληροφορητές μου που «τρώνε» αρκετό από το χρόνο τους με την ενασχόληση τους αυτή, εντούτοις περνάνε αρκετό χρόνο με την οικογένεια τους και στην εργασία τους και ο βαθμός συμμετοχής σε μια υποκουλτούρα ποικίλλει ανάλογα με τις υπόλοιπες υποχρεώσεις και ασχολίες. Για παράδειγμα, ένας εκ των πληροφορητών μου, μου τόνισε ότι πλέον δεν προλαβαίνει να περνάει όσο χρόνο θα επιθυμούσε λόγω των οικογενειακών και επαγγελματικών του υποχρεώσεων.

Δυστυχώς φίλε πλέον δεν προλαβαίνω να περνάω πολλές ώρες με τα παιδιά. Σκάω τελευταία στιγμή στο γήπεδο και δεν πολυβλέπω παιχνίδια στην τηλεόραση στις καφετέριες τόσο συχνά με τα παιδιά γιατί πρέπει να κάτσω και λίγο με τη γυναίκα και την κόρη, γιατί όλη την εβδομάδα δουλεύω αρκετά. (Χρήστος)

Τρίτον, οι εργασίες του CCCS είναι μεθοδολογικές κριτικές, επικεντρωμένες στην ανάλυση των σημείων, υποβαθμίζοντας περισσότερο εθνογραφικά θεμελιωμένες γνώσεις βασισμένες στις έννοιες και τις εμπειρίες των εμπλεκομένων (Muggleton, 2000). Υπήρχε η τάση να μιλάνε οι θεωρητικοί εκ μέρους τους. Για τα ενδιαφέροντά τους και το τι πραγματικά συνέβαινε στους δρόμους της υποκουλτούρας, πολύ λίγοι από αυτούς τους θεωρητικούς αποτολμήσανε εκεί έξω για να μιλήσουν ή να συμβουλευτούν τους ανθρώπους που εμπλέκονται στις

υποπολιτισμικές ομάδες. Οι φωνές και οι ιδέες των ίδιων των μελών παραγκωνίζονται, αφήνοντας περισσότερο χώρο για τη θεωρία και έτσι οι πολυπλοκότητες της ζωής των εμπλεκομένων στις υποπολιτισμικές ομάδες έχαναν πολύ εξαιτίας αυτής της προσέγγισης. Αυτός ήταν και ένας από τους κύριους λόγους που θα χρησιμοποιήσω την εθνογραφική μέθοδο για τη μελέτη των οπαδών. Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς του CCCS που διατύπωσαν τις θεωρίες τους με τη «μέθοδο της πολυθρόνας», εγώ θα συμμετάσχω στις δραστηριότητες τους και θα συνομιλήσω με τους οπαδούς που έχω επιλέξει να μελετήσω γιατί είναι ενεργοί και δημιουργικοί παραγωγοί νοήματος.

Τέλος, επισημάνθηκε ότι το έργο του CCCS επικεντρώθηκε στο βρετανικό πλαίσιο, τείνοντας να αγνοήσει το τι συμβαίνει σε άλλες κοινωνίες και αν αυτά θα είχαν εφαρμογή σε άλλες κοινωνίες.

Μετά την Υποκουλτούρα

Τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν δημοσιευτεί έρευνες για υποκουλτούρες που αμφισβήτησαν, αναδιατύπωσαν και επανεκτέλεσαν «την κληρονομιά των Πολιτισμικών Σπουδών της δεκαετίας του '70» (Redhead, 1993:2) επηρεασμένες από τις μεταμοντέρνες κριτικές για τον ολοένα πιο κατακερματισμένο και ενδεχομενικό χαρακτήρα του πολιτισμού και της ταυτότητας. Ο Steve Redhead (1993) ήταν ο πρώτος πρωταγωνιστής αυτής της μετά την υποκουλτούρα (post - subculture) θέσης, αναγνωρίζοντας την απομάκρυνση από τα "αντιθετικά" νεανικά στυλ στη μελέτη του (Rave Off: Politics and Deviance in Contemporary Youth Culture) για τη βρετανική σκηνή rave στη δεκαετία του 1980. Ένας άλλος αξιοσημείωτος απολογισμός αυτού του έργου μετά το CCCS πρώτου κύματος είναι η μελέτη της Sarah Thornton (1995) για την κουλτούρα των βρετανικών χορευτικών συλλόγων.

Από τη χρήση της θεωρητικής κατηγορίας της υποκουλτούρας είναι εντυπωσιακή η ύπαρξη σχέσης διαφοράς μεταξύ της υποκουλτούρας και της κυρίαρχης κουλτούρας στην οποία ανήκουν τα περισσότερα μέλη, αν όχι όλα, αυτής της κοινωνίας. Ωστόσο, η συνηθισμένη τάση είναι μια διαρκώς παρουσία "άλλου" που αφηγά τον ορισμό, μια δυσκολία που βρίσκεται στο επίκεντρο των συζητήσεων για τη "διάκριση" των πολιτισμών και επομένως την καταλληλότητα της

υποκουλτούρας. Με τον αυξανόμενο πολιτισμικό κατακερματισμό του σύγχρονου μεταμοντέρνου πολιτισμού (Chaney, 2002), αυτό το πρόβλημα έχει εντατικοποιηθεί. «Τι είναι μια υποκουλτούρα; Τι τη διακρίνει από μια κοινότητα; Και τι διαφοροποιεί αυτούς τους δύο κοινωνικούς σχηματισμούς από τις μάζες, το κοινό, την κοινωνία, τον πολιτισμό; Αυτά είναι δύσκολες ερωτήσεις στις οποίες δεν υπάρχει απάντηση, αλλά μια συζήτηση.» (Thornton, 1997: 1)

Η αποδόμηση της υποκουλτούρας ως αναλυτικής και ερμηνευτικής κατηγορίας ολοκληρώθηκε στο *Inside Subculture : The Post modern Meaning of Style* του David Muggleton (2000).

«Η ακριβής έννοια της υποκουλτούρας γίνεται λιγότερο εφαρμόσιμη στη μετανεωτερικότητα, γιατί η αποσύνθεση των μαζικών κοινωνιών επιβεβαιώνει ότι δεν υπάρχει πλέον μια συναφής κυρίαρχη κουλτούρα ενάντια στην οποία η υποκουλτούρα μπορεί να εκφράσει την αντίσταση της» (Muggleton, 2000).

Από την «αποδόμηση» της έννοιας της υποκουλτούρας προέκυψαν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο είναι η επιστροφή «στην ανάλυση πεδίου εντός του εμπειρικού κόσμου» με «γεωγραφικά τακτοποιημένες μελέτες αντί γενικευτικών θεωρητικών αναλύσεων» (Gelder, 2007). Επίσης, στην ατζέντα των ερευνητικών αναζητήσεων μπήκαν οι πτυχές του φύλου, της φυλής και της εθνότητας και επισημάνθηκε ο ρόλος των MME στη δημιουργία των υποπολιτισμών και της υποπολιτισμικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα επανακαθορίστηκε η ίδια η έννοια της «νεολαίας». Ενώ οι ερευνητές του CCCS όριζαν τη νεολαία ως ηλικιακή κατηγορία μεταξύ δεκαέξι και είκοσι-ενός ετών, πλέον έχει γίνει αντιληπτό ότι η αξία του στυλ και των υπόλοιπων πολιτισμικών μορφών, οι οποίες μετασχηματίζουν τη «νεολαία» σε ιδεολογική θα λέγαμε κατηγορία, έχουν να κάνουν περισσότερη με τη «στάση» (attitude) παρά με τη βιολογική ηλικία. Υπάρχουν δηλαδή γενιές ενηλίκων που χρησιμοποιούν τη μουσική, το στυλ και μορφές «αναμνηστικών αντικειμένων» για να διατηρήσουν την αίσθηση της νεότητας τους (A. Bennet - K. Kahn-Harris, 2004:10).

Τα αναλυτικά και ερμηνευτικά θεωρητικά σχήματα που επινοήθηκαν για να περιγράφουν τις ομαδοποιήσεις και τις συλλογικότητες της μετανεωτερικής εποχής είναι πολλά. Βασίζονται σε διαφορετικά κριτήρια και μεθόδους παρατήρησης και μάλλον αντικατοπτρίζουν την ποικιλομορφία και τον κατακερματισμό του κοινωνικού κόσμου για τον οποίο μιλούσαν ερευνητές σαν τον Muggleton και τον Chaney. Είναι σαν να περιγράφουμε «κόσμους», οι οποίοι, όμως, δεν αναφέρονται σε κάποιον κυρίαρχο και κεντρικό «κόσμο» (όπως οι «κόσμοι μέσα στον κόσμο» της

Σχολής του Σικάγου), η δε παρατήρησή τους γίνεται χωρίς ενιαία κριτήρια, κατά το δοκούν του παρατηρητή. Σε αυτό το πλαίσιο θα σταθούμε στις «φυλές», τις «συναισθηματικές κοινότητες» δηλαδή που περιγράφει ο Maffesoli και στις «σκηνές»

Το 1988, ο Michel Maffesoli εξέδωσε το *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*, όπου υπογραμμίζει τις «διονυσιακές αξίες», δηλαδή τα πάθη και τα αισθήματα, τα οποία λειτουργούν ως συνεκτικός παράγοντας για τις «συναισθηματικές κοινότητες» του σύγχρονου κόσμου. Η κοινωνικότητα αυτή, λέει, συνδέεται με (επαναλαμβανόμενες) τελετουργικές πρακτικές, μέσω των οποίων η *συναισθηματική κοινότητα* αυτοορίζεται ως κοινότητα: «*Η μοναδική λειτουργία των κοινοτικών τελετουργιών, είναι να επιβεβαιώνει την εικόνα που έχει η ομάδα για τον εαυτό της*». Ονομάζει δε τις ομαδοποιήσεις αυτές «φυλές» (tribus, tribes). Η φυλή υπάρχει «*χωρίς την αυστηρότητα των μορφών οργάνωσης με τις οποίες είμαστε εξοικειωμένοι, αναφέρεται δε περισσότερο σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, σε μια ψυχική κατάσταση και, κατά προτίμηση, εκφράζεται μέσω των στιλ ζωής που εκφράζονται με την εμφάνιση και τη μορφή*».

Παρότι ασκήθηκε κριτική στον Maffesoli γιατί απέτυχε να τοποθετήσει εμπειρικά την ανάλυσή του, η έννοια της «φυλής» επηρέασε μια σειρά ερευνητών όπως ο Andy Bennett, ο οποίος, ερευνώντας την κουλτούρα της σύγχρονης ηλεκτρονικής χορευτικής μουσικής, μιλά για «νεο-φυλές» (neo-tribes), τις μορφές δηλαδή προσωρινής συνύπαρξης μέσω των οποίων οι νεο-φυλετικές ομάδες ενοποιούνται (στον χωροχρόνο του πάρτι και του rave).

Άλλοι ερευνητές χρησιμοποιούν την έννοια του «στιλ ζωής» (lifestyle) για να ερμηνεύσουν την ταυτότητα των πολιτικών και στιλιστικών ομάδων των νέων, η οποία τελεί υπό συνεχή ρευστότητα και αλλαγή.

Πρόκειται δηλαδή για νέες, περισσότερο βραχύχρονες μορφές δεσμών, που ακολουθούν τις γρήγορες αλλαγές στα πολιτισμικά και στιλιστικά γούστα. Για αυτό δεν τις επέλεξα, γιατί η σχέση των οπαδών που μελέτησα είναι σταθερή στο χρόνο και δεν επηρεάζεται από τις αλλαγές.

Σκηνή

Η έννοια της σκηνής εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο έργο του John Irwin, *Scenes* (1977). Στο έργο του αυτό δήλωνε ταυτόχρονα την αόριστη αίσθηση της θεατρικότητας των κοινωνικών καταστάσεων και τον τοπικοποιημένο υποπολιτισμικό χώρο. Ωστόσο, η πιο δόκιμη χρήση της εμφανίστηκε το 1994, όταν ο Barry Shank εξέδωσε το έργο *Dissonant Identities: The Rock 'n' Roll Scene in Austin, Texas*, όπου η σκηνή πέρα από τις συγκεκριμένες τοπικές μουσικές πρακτικές, περιλαμβάνει τόσο το χώρο και τα συμβάντα, όσο και τη βιωμένη εμπειρία και μάλιστα στην ιστορική της εξέλιξη.

Η σκηνή, λοιπόν, είναι ένας χώρος που συγκροτείται γύρω από συγκεκριμένα τελετουργικά (π.χ. αγώνες ποδοσφαίρου), έχει ιστορική πορεία, εδράζεται τοπικά και συγκεκριμένα (ωστόσο, ο χαρακτήρας τους πέρα από τοπικός μπορεί να είναι και υπερτοπικός). Συμπληρωματικά, η σκηνή αναφέρεται σε συγκεκριμένη δραστηριότητα ή πολιτισμικό πλαίσιο, είναι νοηματοδοτούσα, εφόσον παράγει σημεία (signs), τα οποία κυκλοφορούν και αποκωδικοποιούνται μεταξύ των μελών της και στηρίζεται στην αλληλεπίδραση και την επιτελεστικότητα (performativity) όλων αυτών.

Είναι μια κοινή στέγη κάτω από την οποία συσπειρώνονται οι οπαδοί και η αλληλεπίδραση μεταξύ τους, οι τόποι στους οποίους συγκεντρώνονται, οι υποδομές που χρησιμοποιούν (π.χ. στάδια, σύνδεσμοι, καφετέριες κτλ.) και οι βαθμοί του ελέγχου που ασκούν τα ίδια τα μέλη της σκηνής σε αυτές. Η ανάλυση της σκηνής περιέχει επίσης τα νοήματα που δίνονται στα αντικείμενα, τις πρακτικές, τις χειρονομίες και τις τελετουργίες, τα οποία καθορίζουν την ταυτότητα των μελών της και πώς η διάχυση και η πρόσληψη αυτών των νοημάτων εντός και εκτός σκηνής επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την ταυτότητά τους οι οπαδοί ως κοινότητα αλλά και ατομικά.

Επίσης, η σκηνή εξαιτίας της λειτουργίας της ως «κοινότητα που παράγει νοήματα» (Shank, 1994:122) παίρνει και μια άλλη όψη. Δεν αποτελεί οντότητα παθητική, αλλά ενεργητική, ενίοτε και ανταγωνιστική, μέσα στο πλαίσιο του κοινωνικού περιγύρου, συνειδητά ή ασυνειδητά. Οι σκηνές τοποθετούνται σε σχέση με άλλες σκηνές εντός του τοπικού κοινωνικού τους πλαισίου.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω ότι παρόλο που οι υποκουλτούρες των οπαδών παρουσιάζουν μια ροή, μια αλλαγή και μια δυναμική για εκείνους που

αυτοπροσδιορίζονται ως συμμετέχοντες, υπάρχει επίσης ένα υψηλό αίσθημα σταθερότητας και διακριτού χαρακτήρα στην πολιτισμική αίσθηση της συλλογικής ταυτότητας και των μορφών του status. Έτσι, αναγνωρίζοντας τα προβλήματα και τους περιορισμούς που σχετίζονται με τον όρο subculture, υποκουλτούρα, ο όρος παραμένει παρά τις αξιώσεις περί του αντιθέτου μια χρήσιμη αναλυτική έννοια. Η αντίσταση πρέπει να αποκατασταθεί αλλά να μην παραμεληθεί. Συγκεκριμένα, πρέπει να ρωτήσουμε ποιο είναι το μέλος της υποκουλτούρας που αντιστέκεται ή ποια υποκουλτούρα αντιστέκεται; Που αναφέρεται η αντίσταση; Κάτω υπό ποιες προϋποθέσεις η αντίσταση λαμβάνει μέρος; Και τέλος ποιες μορφές παίρνει η αντίσταση;

Ένα παράδειγμα αντίστασης είναι η αντίσταση στο σύγχρονο επαγγελματικό και βιομηχανοποιημένο ποδόσφαιρο. Το μοτό “against modern football” αποτυπώνεται σε συνδεσμιακές μπλούζες, αυτοκόλλητα, πανό αλλά και σε διάφορα οπαδικά sites. Οι οπαδοί βλέπουν τους εαυτούς τους ως θεματοφύλακες του παραδοσιακού και αγνού ποδοσφαίρου και με την στάση τους θεωρούν ότι αντιστέκονται στο σύγχρονο και απρόσωπο ποδόσφαιρο που δεν θέλει οπαδούς αλλά φιλάθλους καταναλωτές ή τουρίστες (Pearson, 2012; Giullianiotti, 2002).

Κανείς δεν θέλει τους οπαδούς. Ο οπαδός δεν θα αποφέρει τεράστια κέρδη στη διοίκηση. Ο οπαδός θα αγοράσει μόνο το διαρκείας του, το φτηνό στο πέταλο, 150 ευρώ, και δεν θα αγοράσει ούτε από την μπουτίκ, ούτε θα πάρει μέρος σε διαγωνισμούς και άλλα τέτοια. Αυτός δεν έχει θέση στο σύγχρονο ποδόσφαιρο. Θέλουν πρόβατα, που θα πάνε γήπεδο, θα αγοράσουν από την καντίνα τα πατατάκια τους και την κόκα κόλα τους, θα πάρουν δώρα από τη μπουτίκ, σαν mall δηλαδή. Άσε που αυτοί δεν θα τα «χώσουν» στη διοίκηση αν κάνει μαλακίες. Θα κάτσουν δύο ώρες και θα φύγουν. (Μάκης)

Η έννοια της υποκουλτούρας θα πρέπει να τεθεί υπό εμπειρικό και θεωρητικό έλεγχο και θα πρέπει να επανεξεταστεί και να αναζωογονηθεί αλλά δεν θα πρέπει να αντικατασταθεί.

Οπαδός

Ορισμός οπαδού

Οπαδός. (ο/η)

1. Αυτός που υποστηρίζει πρόσωπα, ιδέες, θεσμούς ή ομάδες σε πολιτικό, ιδεολογικό, θρησκευτικό ή άλλο επίπεδο: ~πολιτικού κόμματος /~-ποδοσφαιρικής ομάδας[...]⁹

Θεώρησα χρήσιμο να δώσω στο σημείο αυτό τον ορισμό του οπαδού για να γνωρίζουμε ακριβώς ποια συγκεκριμένη υποκουλτούρα θα μελετήσω μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο ανθρώπων που παρακολουθούν ποδόσφαιρο, η οποία περιλαμβάνει εκτός από τους οπαδούς, φιλάθλους που παρακολουθούν αγώνες είτε από το γήπεδο είτε από το σπίτι και χούλιγκανς. Αυτή η κατηγοριοποίηση των ανθρώπων που παρακολουθούν ποδόσφαιρο σε οπαδούς, φιλάθλους και χούλιγκανς προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνας μου, τόσο από την παρατήρηση και από τα στοιχεία που συνέλεξα από τις συνεντεύξεις με τους πληροφορητές, όσο και από τη μελέτη της σχετικής με τον οπαδισμό βιβλιογραφίας (Pearson, 2012, Back et al., 2001, Giulianotti, 2002, King, 2003 κτλ).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η οπτική των οπαδών που μελέτησα για την έννοια του οπαδού και το ποια είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους οπαδούς τόσο από τους χούλιγκανς όσο και από τους φιλάθλους.

Έτσι, σύμφωνα με τα λεγόμενα τους το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό που κάνει κάποιον οπαδό και το οποίο μου το ανέφεραν και οι τέσσερις πληροφορητές είναι η αγάπη για την ομάδα.

Ο οπαδός αγαπάει την ομάδα. Κυριολεκτικά αγαπάει την ομάδα. Ξεκινάει την ημέρα και την εβδομάδα με τον Ολυμπιακό. Δεν κοιτάει τίποτα άλλο. Θες να μάθεις τα νέα της ομάδας, κοιτάς το επόμενο παιχνίδι, πώς θα βρεθείς κοντά στην ομάδα. Δεν διαλέγεις ούτε ημέρα, ούτε αντίπαλο. Όταν είσαι Ολυμπιακός ζεις και αναπνέεις για αυτό. (Μάκης)

Οπαδός είναι αυτός που αγαπάει την ομάδα του πολύ, παρακολουθεί μόνο την ομάδα του, δε θα κάτσει να δει άλλο παιχνίδι. (Πάνος)

Οπαδός είναι αυτός που αγαπάει την ομάδα του αγνά και πιστά. Αυτός είναι ο ορισμός του οπαδού για μένα. Και συνέχισε, Τον Ολυμπιακό τον

⁹ Το λήμμα προέρχεται από το "Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας", Γεωργίου Δ. Μπαμπινιώτη, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, 2^η έκδοση, Αθήνα, 2002.

αγαπάμε, χαρά με τις νίκες, λύπη με τις ήττες. Είναι μια πιστή σχέση. Δεν προσδοκάς κάτι, ούτε περιμένεις ανταπόδοση. (Χρήστος)

Ο οπαδός είναι αυτός που αγαπάει την ομάδα και προσπαθεί να βρίσκεται δίπλα της για να τη βοηθήσει με τη φωνή και την παρουσία να κερδίσει, αλλά και για να μη νιώσει ποτέ ότι αγωνίζεται μόνη της. (Στέλιος)

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που διακρίνει τους οπαδούς είναι η διάρκεια. Ως οπαδοί ορίζονται αυτοί που ασχολούνται με την συγκεκριμένη υποκουλτούρα για πολλά χρόνια. Στην περίπτωση των πληροφορητών μου όλοι ασχολούνται ενεργά με την οπαδική υποκουλτούρα για πάρα πολλά χρόνια, που για τον μεγαλύτερο πληροφορητή μου φτάνουν τα 33 χρόνια και για τον μικρότερο τα 15 χρόνια.

Για να είναι ακόμα κάποιος πραγματικός οπαδός φαίνεται και από τη διάρκεια. Δε γίνεται να πηγαίνεις δυο χρόνια και μετά να εξαφανιστείς. Δεν είσαι έτσι οπαδός. (Μάκης)

Η διάρκεια είναι που κάνει τον οπαδό. Η αγάπη δε φεύγει. Οπότε, αν είναι κάποιος δύο χρόνια οπαδός σημαίνει ότι δεν αγαπάει αυτό που κάνει. (Πάνος)

Πολύ σημαντική θεωρείται και η παρουσία στο γήπεδο, χωρίς επιλογή αντιπάλου, και η ενίσχυση της ομάδας με την φυσική παρουσία και με τα συνθήματα. *«Οι οπαδοί τραγουδούν συνθήματα και συμμετέχουν ενεργητικά κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, χωρίς να μένουν απλοί καταναλωτές του ποδοσφαιρικού θεάματος, αλλά συμμετέχουν και αυτοί ενεργητικά στο ποδοσφαιρικό θέαμα»* (Ζαϊμάκης, Γ. και Κοτταρίδης, Ν.: 2013).

Ο πραγματικός οπαδός είναι αυτός που πηγαίνει στο γήπεδο, αυτοί που μπορούν, αλλά και οι υπόλοιποι που έχουν προβλήματα (εννοεί προβλήματα οικονομικά, υγείας ή λόγω απόστασης) είναι αδιανόητο να μην πηγαίνουν μια φορά το μήνα στο γήπεδο... Αν αγαπάς αυτό που κάνεις είσαι εκεί. Οι οπαδοί θα κάνουν τα πάντα για την ομάδα, θα πάει και στο αδιάφορο παιχνίδι αλλά θα πάει και στο ντέρμπι. Ο οπαδός πρέπει να συμμετέχει ενεργά, είτε με συνθήματα, θα φωνάξεις υποχρεωτικά για να ενισχύσεις τους παίχτες ακόμα και αν διαφωνείς γιατί είναι θέμα κερκίδας. είτε με φωνή είτε με την παρουσία του νωρίτερα στην πόλη για επίδειξη δύναμης. (Μάκης)

Η παρουσία σου στο γήπεδο είναι αυτή που αποδεικνύει την αγάπη σου για την ομάδα. Να μην νιώσει ποτέ μόνη της. Να ξέρει ότι έχει πάντα κάποιους τρελούς δίπλα της. (Στέλιος)

Ο οπαδός βοηθάει μόνο την ομάδα του, το καλό της ομάδας του και θα βοηθήσει την ομάδα του με οποιονδήποτε τρόπο. Φωνή, παρουσία, οικονομική βοήθεια. (Πάνος)

Διαφοροποίηση οπαδού από χούλιγκαν

Τα περισσότερα από τα παραπάνω στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους οπαδούς τα έχουν και οι χούλιγκανς. Εξαιτίας αυτού αλλά και λόγω του κοινού χώρου που συνήθως καταλαμβάνουν στην κερκίδα, τόσο στα εντός, στο πέταλο, όσο και στα εκτός έδρας παιχνίδια, της παρόμοιας ενδυμασίας, με συνδεσμιακές μπλούζες και καπέλα και όχι τις επίσημες εμφανίσεις, αλλά και εξαιτίας της σύγχυσης που δημιουργούν πολύ συχνά τα ΜΜΕ, «τσουβαλιάζοντας» όλους τους οπαδούς ως χούλιγκανς, εύκολα δημιουργείται σύγχυση στη διάκριση των οπαδών από τους χούλιγκανς.

Εντούτοις, η πολυετής παρουσία μου στον οπαδικό χώρο, αλλά και η έρευνα μου με κάνουν να μπορώ να εντοπίσω εκείνα τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους οπαδούς από τους χούλιγκανς. Στη διάλυση αυτής της σύγχυσης συνέβαλλαν και οι πληροφορητές μου με τις απαντήσεις που έδωσαν οι οποίες ταιριάζουν με τις παρατηρήσεις του Pearson από τη δική του μελέτη σε Άγγλους οπαδούς της Μπλάκπουλ, της Μάντσεστερ Γιουνάιτεντ και της εθνικής ομάδας της Αγγλίας, όπου σύμφωνα με τους περισσότερους οπαδούς που συμμετείχαν στην έρευνα του, χούλιγκανς είναι εκείνοι που ταξιδεύουν για τα παιχνίδια, (συνήθως σε παρέες, συμμορίες με άλλους χούλιγκανς, από 10 έως 400 δυνατά μέλη), με πρόθεση να συγκρουστούν βίαια με χούλιγκανς της αντίπαλης ομάδας αλλά και με τις αστυνομικές δυνάμεις (Pearson, 2012:82).

Στην ερώτηση μου για το που διαφέρουν οι οπαδοί από τους χούλιγκανς ο Μάκης μου έδωσε θεωρώ μια πολύ ενδιαφέρουσα και συνοπτική απάντηση για τη διαφορά τους εστιάζοντας στην επιθυμία των χούλιγκαν πρωτίστως για βία έναντι της επιθυμίας των οπαδών για να δουν τον Ολυμπιακό.

Οι χούλιγκανς είναι αυτοί που αν παίζεται ο αγώνας και γίνονται επεισόδια θα πάνε να δούνε τα επεισόδια, με πολύ λίγα λόγια. Ο οπαδός που είναι οπαδός δεν αφήνει την ομάδα. Ο οπαδός θα βοηθήσει την ομάδα με τη φωνή και την παρουσία όπως σου είπα και πιο πριν. Ο χούλιγκαν που θα πάει να σπάσει και ίσως τιμωρηθεί η ομάδα, που βοηθάει; Δεν μπορεί να τιμωρείται η ομάδα. Κάνεις κακό στην ομάδα. Αν θες να πλακωθείς κάν' το εκτός γηπέδου και ώρα αγώνα. (Μάκης)

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τους οπαδούς από τους χούλιγκανς και που όπως είδαμε αναφέρθηκε και από το Μάκη, αλλά και από τους υπόλοιπους πληροφορητές είναι το θέμα της βοήθειας στην ομάδα. Οι οπαδοί

θεωρούν ότι οι χούλιγκανς δεν βοηθούν την ομάδα όταν εμπλέκονται σε βίαιες συμπεριφορές.

Τα μπάχαλα δεν βοηθάνε. Μόνο για προσωπική ικανοποίηση. Την ομάδα δεν τη βοηθάνε σίγουρα. (Πάνος)

Ρε φίλε δεν νιώθουν ότι κάνουν κακό στην ομάδα και αυτό μου τη σπάει με δαύτους. Αυτοί νοιάζονται μόνο για τα μπάχαλα και να πουν μετά ιστορίες στους δικούς τους, ότι γάμησαν και έδειραν. Δεν ασχολούνται καν για το ματς. Θυμήσου το ματς στο Βραχάτι. Δεν ήρθαν οι βούλγαροι¹⁰ και δεν μπήκαν καν να δουν το παιχνίδι. Αδιανόητο. (Στέλιος)

Ωστόσο, όπως αντιλήφθηκα από τις συνεντεύξεις αλλά και από την παρατήρηση μου, υπάρχει ένα είδος σεβασμού απέναντι στους χούλιγκανς της ομάδας, καθώς συζητάνε για τα κατορθώματά τους, τραγουδάνε τα συνθήματα που αναφέρονται σε αυτά τα «πεσίματα»¹¹, βλέπουν βίντεο στο youtube και αναγνωρίζουν ότι είναι αυτοί κυρίως οι υπεύθυνοι για να μπορούν να νιώθουν ασφάλεια σε όποια πόλη ταξιδέψουν αλλά και για το γεγονός ότι οι μπορούν να κυκλοφορούν στην πόλη χωρίς να φοβούνται επιθέσεις από χούλιγκανς άλλων ομάδων.

Κοίτα, δεν γίνεται να μην υπάρχουν και αυτοί (εννοεί τους χούλιγκανς). Είναι ωραίο να ξέρω ότι οι δικοί μας είναι οι πιο δυνατοί στην πόλη. Δεν το κατακρίνω αν δεν κάνει κακό στην ομάδα. (Πάνος)

Εδώ π.χ. (εννοεί Καμίνια) δεν πρόκειται να διανοηθεί να περάσει βαζέλας. Ξέρει ότι αν πατήσει το πόδι του θα γαμηθεί. Αυτό είναι κάτι το οποίο το έχουν χτίσει οι χούλιγκανς. Μπορεί να κάνουν κακό με τα μπάχαλα στα γήπεδα, αλλά φίλε το ότι κρατάνε τους δρόμους καθαρούς είναι μεγάλη μαγκιά τους και δεν ξέρω αν δεν ήταν αυτοί ποιος θα μπορούσε να το εξασφαλίσει αυτό. (Μάκης)

---

¹⁰ Εννοεί τους Παοκτζίδες.

¹¹ Συνθήματα όπως το «*Στην Κηφισιάς ήρθα βαζέλα για σένα, για να σε τρέξουμε, πουτάνα με τρέλα γιατί είχες βγάλει γλώσσα μεγάλη, μεγάλη, μα έβαλες τα πόδια ξανά στο κεφάλι, αιώνια λαγός δεν γίνεται αλλιώς*» αναφέρεται σε ένα «πέσιμο» περίπου 100 χούλιγκανς του Ολυμπιακού στους αντίστοιχους του Παναθηναϊκού, και το οποίο τραγουδιέται από το σύνολο του πετάλου (περίπου 7000 άτομα) με περηφάνεια και ως ένδειξη ανωτερότητας έναντι των Παναθηναϊκών.

Διαφοροποίηση οπαδού από φίλαθλο

Όσον αφορά τη διαφορά των οπαδών με τους φιλάθλους εκεί τα πράγματα διακρίνονται πολύ πιο εύκολα. Καταρχάς, δεν καταλαμβάνουν τον ίδιο χώρο στις κερκίδες του γηπέδου. Οι φίλαθλοι δεν παρακολουθούν αγώνες από το πέταλο των οργανωμένων οπαδών, αλλά συνήθως από τις κεντρικές θύρες ή από το απέναντι πέταλο. Επιπλέον, σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως τα ντέρμπι με τον Παναθηναϊκό ή την ΑΕΚ, τραγουδάνε συνθήματα, αλλά όχι όλα. Συνήθως περιορίζονται στα ρυθμικά χειροκροτήματα και δεν συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία ατμόσφαιρας. Περιορίζονται στο να παρακολουθούν απλώς τα παιχνίδια καθισμένοι στη θέση που αναγράφεται στο εισιτήριο τους και όχι όρθιοι οπουδήποτε όπως οι οπαδοί, και δεν συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία ατμόσφαιρας προκειμένου να ενισχύσουν την ομάδα στην προσπάθεια της να κατακτήσει τη νίκη.

Στα συνθήματα φωνάζω, μου αρέσουν δεν μου αρέσουν. Πρέπει να φωνάξεις για να ενισχύσεις την ομάδα, να τρομάξεις τους αντιπάλους και να μην κάθεις απαθής. Δεν πάμε μόνο να δούμε μπάλα. Δεν είμαστε «πατατάκηδες» να τρώμε πατατάκια και ποπ κορν και να βλέπουμε την ομάδα. Πάμε να βοηθήσουμε την ομάδα να κερδίσει. Και με τη φωνή βοηθάς. (Μάκης)

Στα πλαίσια της κερκίδας και της ενίσχυσης της ομάδας θα τραγουδήσω συνθήματα, θα γιουχάρω, δεν μπορώ να κάτσω σε μια καρέκλα και να παρακολουθήσω απλά το παιχνίδι και να κάθομαι να τρώω ή να κάνω αναλύσεις και τον προπονητή. Φωνή και συνθήματα για να βοηθήσω την ομάδα να πάρει τη νίκη. (Στέλιος)

Επίσης, η ενδυμασία των οπαδών διαφέρει από εκείνη των φιλάθλων. Οι οπαδοί φοράνε συνδεσμιακά μπλουζάκια ή την ερυθρόλευκη εμφάνιση της ομάδας, σε αντίθεση με τους φιλάθλους των οποίων η ενδυμασία δεν προδίδει ότι θα πάνε να παρακολουθήσουν κάποιον αγώνα στο γήπεδο, καθώς φοράνε ρούχα που θα φορούσαν σε μια καφετέρια ή ακόμα και στην εργασία τους.

Μια ακόμη διαφοροποίηση μεταξύ των οπαδών και των φιλάθλων έχει να κάνει με την ώρα προσέλευσης στο γήπεδο και με τις συνήθειες πριν την έναρξη του ματς. Οι οπαδοί εισέρχονται στο γήπεδο αρκετά νωρίτερα και πριν το παιχνίδι συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένα σημεία, ενώ οι φιλάθλοι συνηθίζουν να μπαίνουν στο γήπεδο ακριβώς πριν το εναρκτήριο λάκτισμα του διαιτητή ενώ πριν θα έχουν επισκεφτεί το επίσημο κατάστημα της ΠΑΕ Ολυμπιακός για την αγορά επίσημων ειδών.

Στο γήπεδο πηγαίνω αν μου το επιτρέπει και η δουλειά μου αρκετά νωρίτερα και έχει να κάνει και με το παιχνίδι ή αν έχω να δώσω ή να πάρω εισιτήρια. Στα μεγάλα ματς συνήθως έρχομαι όπως ξέρεις δύο ώρες πριν, στο μνημείο. Μια ώρα πριν ξεκινήσει το ματς θέλω να έχω ήδη μπει. Για να πιάσω το κλίμα και για να μην μας πιάσουν το χώρο μας. (Μάκης)

Όσο πιο νωρίς μπορώ. Από νωρίς να πάω για καφέ κάπου κοντά, εδώ (εννοεί το Geto Café) ή στο modelo και δύο ώρες πριν να έρθω στο μνημείο να δω και τους άλλους. Μια ώρα πριν ξεκινήσει το ματς μπαίνω για να βρούμε τοχώρο μας. Στα πιο μικρά ματς πάλι θα μπω κανά μισάωρο πριν για να δω και λίγο από το ζέσταμα. (Πάνος)

Επιπλέον, σύμφωνα και με τα λόγια των πληροφορητών μου, ακόμη ένα πολύ βασικό στοιχείο που τους διαφοροποιεί από τους φιλάθλους είναι ότι οι μεν οπαδοί αγαπάνε την ομάδα οπότε δε θα επιλέξουν ποιο παιχνίδι θα παρακολουθήσουν ενώ οι φίλαθλοι αγαπάνε πιο πολύ από την ομάδα το άθλημα και μπορεί να κάνουν επιλογή στο ποιο παιχνίδι θα παρακολουθήσουν την ομάδα. Ο οπαδός αγαπάει μόνο την ομάδα του. Τους αντιπάλους τους μισεί ο οπαδός. Χαρακτηριστικά μου ανέφεραν:

Οι οπαδοί δεν γίνεται να επιλέγουν παιχνίδια. Για τον οπαδό το Ολυμπιακός – Πλατανιάς είναι το ίδιο σημαντικό με το Ολυμπιακός – Μπαρτσελόνα. Γιατί πας για τον Ολυμπιακό. Στ' αρχίδια μου και ο Μέσι και η Μπαρτσελόνα. Δεν τους χειροκροτάς. Δεν είσαι φίλαθλος. Τους αντιπάλους τους μισείς. Αν θες να χειροκροτήσεις τη Μπαρτσελόνα να πας στη Βαρκελώνη. (Μάκης)

Ο οπαδός θα κάνει τα πάντα για την ομάδα του. Θα πάει και στο αδιάφορο ματς, θα πάει και στο ντέρμπι. Ο φίλαθλος θα πάει όποτε του έρθει η διάθεση και σίγουρα θα επιλέξει παιχνίδια. (Στέλιος)

Οι οπαδοί που παρακολούθησα εγώ είχαν και μια ακόμα ιδιαιτερότητα, θα μπορούσα να πω. Σπάνια βλέπουν παιχνίδια άλλων ομάδων πλην του Ολυμπιακού και σίγουρα θα προτιμήσουν να παρακολουθήσουν είτε από το γήπεδο είτε από την τηλεόραση ακόμα και ένα αδιάφορο παιχνίδι του Ολυμπιακού σε οποιοδήποτε αγώνισμα παρά ακόμα και έναν τελικό Παγκοσμίου Πρωταθλήματος ή τελικό Champions League. Σε ερώτηση που έκανα σε όλους τους πληροφορητές μου αν παρακολουθούν και άλλες ομάδες πλην του Ολυμπιακού έλαβα τις παρακάτω πολύ ενδιαφέρουσες απαντήσεις:

Πάνος: Εγώ ρε φίλε μόνο τον Ολυμπιακό σε όλα τα αθλήματα θέλω να παρακολουθώ. Δεν βλέπω τίποτα άλλο. Δεν έχω κάτσει ποτέ να δω άλλες ομάδες. Δεν με ενδιαφέρει.

Ανθρωπολόγος: Δηλαδή ρε φίλε τον τελικό Τσάμπιονς Λιγκ δεν θα τον δεις; Δεν παίζει ο Ολυμπιακός εκείνη την ώρα.

Πάνος: Όχι. Δεν έχω δει ποτέ. Μπορεί να παίζουν φοβερή μπάλα. Αλλά αφού δεν παίζει ο Ολυμπιακός δεν με νοιάζει. Δεν βρίσκω ουσία. Θα προτιμήσω να πάω μια βόλτα με τη γυναίκα μου και το παιδί μου.

Μάκης: Αν δεν έχω να κάνω κάτι άλλο, πολύ σπάνια, μπορεί να κάτσω να δω κάνα παιχνίδι που θα δείχνει η τηλεόραση. Όμως σπάνια. Σχεδόν ποτέ. Δεν γουστάρω. Μόνο Ολυμπιακό.

Ακόμα και ο Στέλιος με το Χρήστο που λένε ότι τους αρέσει να βλέπουν και αγώνες ξένων πρωταθλημάτων ή ευρωπαϊκούς αγώνες όταν στη συνέχεια τους έκανα μια ακραία ερώτηση δε δίστασαν καθόλου να μου απαντήσουν.

Ανθρωπολόγος: Αν την ίδια ώρα παίζει τελικό Παγκοσμίου Κυπέλου η Βραζιλία με την Αργεντινή και στο Μαρούσι παίζει χάντμπολ ο Ολυμπιακός με τον Δούκα τι θα προτιμήσεις;

Στέλιος: Εκεί ρε φίλε δεν υπάρχει δίλημμα. Σίγουρα θα πάω να δω τον Ολυμπιακό. Χέστηκα για τον τελικό. Αν δεν είχε Ολυμπιακό οκ, θα γούσταρα. Αλλά, όταν παίζει ο Ολυμπιακός δεν υπάρχει τίποτα άλλο.

Χρήστος: Αφού την ξέρεις την απάντηση. Ωραίος ο τελικός αλλά ο Ολυμπιακός είναι Ολυμπιακός. Από τη στιγμή που παίζει κάπου ο έφηβος θα δω τον έφηβο. Τέλος.

Εδώ νομίζω είναι πολύ ενδιαφέρον να αναφέρω ότι κατά τη διάρκεια του Παγκοσμίου Κυπέλου, συγκεκριμένα την ημέρα και ώρα διεξαγωγής του αγώνα μεταξύ των εθνικών ομάδων της Αργεντινής και της Γαλλίας για τη φάση των δεκαέξι εγώ με τους πληροφορητές μου καθίσαμε στο Geto Cafe στα Καμίνια για να δούμε παρέα και με άλλους Ολυμπιακούς το πρώτο φιλικό προετοιμασίας της ομάδας μας απέναντι στην άσημη Βάτενς, ομάδα από τη δεύτερη κατηγορία της Αυστρίας.

Τέλος, μια ακόμα ιδιαιτερότητα που εντόπισα στους οπαδούς που παρακολούθησα είχε να κάνει ως προς τη σχέση τους με τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Κανείς από τους πληροφορητές μου δεν αγοράζει καμία εφημερίδα, αθλητική ή πολιτική, τα τελευταία χρόνια και συγκεκριμένα από όταν άρχισαν να ενημερώνονται μέσω διαδικτύου. Τα παλιότερα χρόνια όλοι τους αγόραζαν καθημερινά για να ενημερωθούν για τα νέα της ομάδας τις εφημερίδες «ΦΩΣ» και «ΠΡΩΤΑΘΛΗΤΗΣ», που είναι εφημερίδες που ασχολούνται κατά κύριο λόγο με τον Ολυμπιακό,. Πλέον όμως, δεν αγοράζουν ποτέ.

Έχω να αγοράσω εφημερίδα πάρα πολλά χρόνια. Το θεωρώ κοροϊδία από τη στιγμή που υπάρχει το ίντερνετ. Τώρα όταν θα αγοράσεις την εφημερίδα τα νέα θα είναι ήδη παλιά. (Πάνος)

Εφημερίδες δεν αγοράζω ποτέ. Πεταμένα λεφτά το θεωρώ από τη στιγμή που υπάρχει το ίντερνετ και που δεν γράφουν κάτι διαφορετικό. (Μάκης)

Επίσης, εντυπωσιακό ήταν το γεγονός ότι δεν διέφεραν οι απαντήσεις τους και σε ότι αφορά τα sites τα οποία προτιμούσαν για την ενημέρωσή τους. Προτιμάνε τα sites που ασχολούνται αποκλειστικά με το ρεπορτάζ του Ολυμπιακού και από τα λεγόμενα “αντικειμενικά” sites προτιμάνε το contra, γιατί το site αυτό δεν είναι ιδιοκτησίας προέδρων αντίπαλων ομάδων. Χαρακτηριστικά μου ανέφεραν:

Τα sites που βλέπω είναι αυτά που έχουν να κάνουν με τον Ολυμπιακό και μόνο. Τα δικά μας sites. Το RedOpinion του Κώστα, το RedKing του Παναγιώτη και το RedOpinion του Κωστή. Θα μπω και στο site του ερασιτέχνη για να ενημερωθώ, άντε και στο ultras.gr για τα οπαδικά θέματα και μέχρι εκεί... από τα άλλα, μόνο στο contra μπαίνω ακόμα λίγο. Παλιότερα και στο sport24 αλλά πλέον όχι. Το πήρε ο όμιλος του Σαββίδη, οπότε έφαγε άκυρο. (Μάκης)

Μόνο τα δικά μας sites αν θα μπω να δω, RedOpinion, RedKing και τα άλλα. Στα άλλα δεν μπαίνω. Τι να διαβάσω. Κάνουν προπαγάνδα κατά του Ολυμπιακού αφού τα έχουν πάρει εχθροί του Ολυμπιακού. Το sdna όλη μέρα μας βρίζει, αφού έχει φτιαχτεί από το Σαββίδη για αυτό. Το gazzetta του Γιαννακόπουλου πάλι πόλεμο κάνει. Μόνο στο contra αν θα μπω. (Πάνος)

Τέλος, μου ανέφεραν ότι η συνεχής ενασχόληση τους με τον Ολυμπιακό όλα αυτά τα χρόνια είναι ένας επιπλέον παράγοντας εξαιτίας του οποίου δεν ασχολούνται ιδιαίτερα με τα Μέσα, καθώς τα νέα και τα παρασκήνια που αφορούν την ομάδα τα πληροφορούνται απευθείας από τους ίδιους τους ανθρώπους που βρίσκονται στον Ολυμπιακό σε διάφορα πόστα.

Και κάτι άλλο ρε φίλε. Τι να διαβάσω; Αν θέλω να μάθω κάτι παίρνω απευθείας τηλέφωνο εκεί που πρέπει. Ξέρουν ότι δεν θα το κουτσομπολεύσω και θα μου πουν. Γνωρίζομαστε χρόνια. Οι δημοσιογράφοι θα σου πουν άλλα, ή αυτά που πρέπει να βγουν προς τα έξω από την ΠΑΕ ή αν θέλουν να κάνουν κακό παραμορφωμένα προς τα εκεί. Όπως και να έχει την αλήθεια δε θα τη μάθεις από τους δημοσιογράφους αλλά από τους δικούς σου ανθρώπους. (Πάνος)

Οπαδοί και φύλο

Ένα βασικό χαρακτηριστικό που προέκυψε από την παρατήρησή μου στο πέταλο και στα υπόλοιπα στέκια των οπαδών ήταν ότι οι οπαδοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν άντρες. Αυτή μου η παρατήρηση επιβεβαιώνει τα λόγια των Armstrong and Young (2000 :175), οι οποίοι υποστήριξαν ότι «ολόκληρη η κουλτούρα

της υποστήριξης στο ποδόσφαιρο έχει στηριχτεί πάνω στις κυρίαρχες αρσενικές νόρμες, καθιστώντας τις δραστηριότητες του οπαδισμού ουσιαστικά ένα αρσενικό πεδίο». Η σεξιστική ορολογία και οι σεξιστικές μεταφορές κυριαρχούν στα σχόλια του παιχνιδιού και της οπαδικής κουλτούρας αποκαλώντας τους διαιτητές, τους παίκτες, προπονητές ή παράγοντες της άλλης ομάδας με όρους όπως «γαμιόλα», «πούστρα», «αδερφάρα» κ.α.

Δημοφιλή συνθήματα αντανακλούν αυτήν την κυρίαρχη ανδροκρατούμενη υποκουλτούρα. Ένα από τα παράδοξα είναι ότι και οι γυναίκες οπαδοί τραγουδούν τα ίδια συνθήματα.

Παρόλο που οι αντρικές και μισογυνίστικες απόψεις κυριαρχούν στην οπαδική υποκουλτούρα και στο λεξιλόγιο των οπαδών, εντούτοις, υπάρχουν και κάποιες γυναίκες οπαδοί, οι οποίες παρακολουθούν τακτικά παιχνίδια από το πέταλο και συμμετέχουν στις δραστηριότητες που συμμετέχουν και οι άνδρες οπαδοί, τρώγοντας, πίνοντας, τραγουδώντας συνθήματα και ταξιδεύοντας με τον ίδιο τρόπο με τους άνδρες ομολόγους τους. Οι γυναίκες οπαδοί που παρατήρησα και οι οποίες ταιριάζουν με τον κανόνα του άνδρα οπαδού που περιέγραψα, ήταν σε μεγάλο βαθμό πρόσωπα που γνώριζαν τον σεβασμό και γίνονταν ευπρόσδεκτα από τους υπόλοιπους. Αυτές οι γυναίκες οπαδοί γνωρίζουν πολλά για την ομάδα και την ιστορία της, ντύνονται ανάλογα, φοράνε δηλαδή συνδεσμιακές μπλούζες και κασκόλ και κατακρίνουν τις γυναίκες που έρχονται στο γήπεδο βαμμένες και περιποιημένες, αποκαλώντας τις «γκόμενες».

Τέτοιες γυναίκες οπαδούς, οι άντρες οπαδοί τις αποδέχονται ως γνήσιους οπαδούς και δεν τις κατατάσσουν στην κατηγορία «γκόμενες» ή «γυναικόπαιδα». Χαρακτηριστικά θα αναφέρω εδώ, ότι μία γυναίκα οπαδός από κεντρικό Σύνδεσμο της «Θύρας 7» των Αθηνών είναι πρόσωπο που χαίρει του σεβασμού όλων των αντρών οπαδών και μια περίοδο μπόρεσε να είναι στους επικεφαλείς του Συνδέσμου της, καταφέροντας το ρόλο της με επιτυχία.

Ανθρωπολόγος: Γυναίκες οπαδοί υπάρχουν;

Πάνος: Όχι πολλές, αλλά υπάρχουν φίλε. Δες τη δικιά μας. Την Μαρία. Ακολουθεί στα παιχνίδια, έρχεται μαζί μας για φαγητό και καφέ, βλέπουμε τα εκτός έδρας μας, είναι μέλος στο Σύνδεσμο δέκα χρόνια. Η Κωνσταντίνα. Παντού έχει ταξιδέψει. Η Άννα κατάφερε αυτό που δεν μπόρεσαν άντρες. Κράτησε ένα Σύνδεσμο δυνατό. Είναι λίγες φίλε, αλλά όσες είναι, είναι δυνατές. Φαντάσου και εμένα η μάνα μου θα έλεγα ήταν οπαδός. Αυτή με πήγαινε γήπεδο. Δεν είχε αγόρια ο παππούς μου και έπαιρνε τη μάνα μου γήπεδο. Κόλλησε το μικρόβιο από τον παππού μου

που την πήγαινε παντού να δει τον Ολυμπιακό και αυτή να είναι καλά η γυναίκα κόλλησε εμένα.

Καρναβάλι

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις που έκανα στους οπαδούς που μελέτησα, η εμπειρία της μετάβασης στον αγώνα έχει τη μορφή και ενδεχομένως τις λειτουργίες του εορταστικού τελετουργικού του καρναβαλιού. Η χρήση του καρναβαλιού ως αναλυτικό εργαλείο με βάση το οποίο εξηγώ τα κίνητρα και τα συναισθήματα των οπαδών της συγκεκριμένης υποκουλτούρας που μελέτησα προέρχεται από τις περιγραφές των κοινωνικών ιστορικών και ιδιαίτερα από το έργο του Σοβιετικού φιλοσόφου και θεωρητικού της λογοτεχνίας Μιχαήλ Μπαχτίν, “*Rabelais and his World*” (1984), οι οποίοι επισημαίνουν τη σημασία των εορτών και των φεστιβάλ για τους κατοίκους της σύγχρονης πρώιμης Ευρώπης, παρέχοντας ένα ευχάριστο διάλειμμα από την καταπίεση της καθημερινής ζωής. Το καρναβάλι, σύμφωνα με τον Μπαχτίν, ήταν ο θρίαμβος μιας προσωρινής απελευθέρωσης, η προσωρινή ακύρωση των ιεραρχικών σχέσεων, των προνομίων και των κανόνων. Το καρναβάλι ήταν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο φεστιβάλ και διαρκούσε από τα Χριστούγεννα μέχρι τη Σαρακοστή και περιελάμβανε μουσική, τραγούδια, ιδιαίτερες ενδυμασίες και υπερβολική κατανάλωση φαγητού και ποτού (Burke, 2002: 183).

Ο ισχυρισμός μου είναι ότι αυτές οι περίοδοι εορτασμού και ηδονισμού ταιριάζουν με την υποκουλτούρα των οπαδών που μελέτησα αλλά και με την περιγραφή του Giulianotti για το ποδοσφαιρικό καρναβάλι, σύμφωνα με τον οποίον αυτό «*λαμβάνει χώρα χωρίς καμία από την εγκατάλειψη των ηδονιστικών υπερβολών και την ψυχοκοινωνική απόλαυση του φαγητού, του ποτού, του τραγουδιού, των αστείων, τη χρήση συγκεκριμένης ενδυμασίας και κουστουμιών*» (Giulianotti, 1995: 194).

Το καρναβάλι είναι «*η δεύτερη ζωή*» των ανθρώπων, μια εξαιρετικά παραμορφωμένη κατοπτρική εικόνα της «*επίσημης*» ζωής τους με βάση τις επιθυμίες τους, την εργασία τους και το καταπιεστικό ιεραρχικό καθεστώς της καθημερινότητας τους. Συγκροτείται δίπλα στον επίσημο κόσμο, ένας δεύτερος κόσμος και μια δεύτερη ζωή. Η εκδοχή του Μπαχτίν για το καρναβάλι παρότι έχει δεχτεί αρκετή κριτική, ότι είναι νοσταλγική και υπεραισιόδοξη (Stallybrass and White, 1986:15), εντούτοις το βρήκα ένα εξαιρετικό εθνογραφικό εργαλείο για τη διεξαγωγή της έρευνας μου γιατί σύμφωνα με τον Μπαχτίν «*Το καρναβάλι δεν είναι θέαμα που βλέπουν οι άνθρωποι, ζουν σε αυτό και όλοι συμμετέχουν επειδή η ίδια η*

ιδέα του αγκαλιάζει όλους τους ανθρώπους. Όσο διαρκεί το καρναβάλι δεν υπάρχει ζωή έξω από αυτό. Κατά τη διάρκεια του καρναβαλικού χρόνου η ζωή υπόκειται μόνο στους νόμους του καρναβαλιού, δηλαδή στους νόμους της δικής του ελευθερίας» (Bakhtin, 1984:11).

Το καρναβάλι χαρακτηρίστηκε ως ο κόσμος που αναποδογύρισε από πάνω προς τα κάτω “upsidedown” (Curtuis, 1953:94-8, Burke, 2002:185) ή από μέσα προς τα έξω “insideout” (Bakhtin, 1984:11), μια περίοδος εκστατικής αλληλεγγύης (Stam, 1988 :135) κατά τη διάρκεια της οποίας γίνεται μια παραβίαση της νόρμας (Presdee, 2002) και στον οποίο κόσμο οι νόρμες της ιεραρχικής τάξης ανεστάλθησαν, οι κοινωνικοί ρόλοι αναδιανεμήθηκαν και οι λαϊκοί θα ήταν ελεύθεροι να προσβάλλουν ο ένας τον άλλον και να επικρίνουν τις Αρχές (Burke, 2002:187). Αλλά το πιο σημαντικό στοιχείο από όλα του καρναβαλιού ήταν η διασκέδαση, μια εποχή που οι άνθρωποι περίμεναν και στη συνέχεια αναφέρονταν σε αυτήν όταν επέστρεφαν στην καθημερινότητα τους και στη «φυσιολογική» τους ζωή.

«Το καρναβάλι ήταν μια γιορτή, ένα παιχνίδι, ένας αυτοσκοπός που δεν χρειάζεται καμία εξήγηση ή δικαιολογία. Ήταν μια περίοδος έκστασης και απελευθέρωσης» (Burke, 2002:185-6).

Η κατασκευή της οπαδικότητας ως καρναβάλι δεν είναι κάτι καινούριο. Έχει αναφερθεί στις έρευνες του Giulianotti σε οπαδούς της εθνικής ομάδας της Σκωτίας λέγοντας ότι *«τα ποδοσφαιρικά παιχνίδια προσφέρονται ως πεδία για την έκφραση της καρναβαλικότητας»* (1991:508) και αργότερα *«ένας κατάλληλος τρόπος απεικόνισης των οπαδών στο εξωτερικό είναι μέσα από τη μεταφορά του καρναβαλιού»* (1995:194). Έχει χρησιμοποιηθεί επίσης και στις έρευνες των Brown (1993), Hughson (2002) και Jones (2006). Τέλος, η μεταφορά του καρναβαλιού για την οπαδική υποκουλτούρα έχει χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη επιτυχία από τις προαναφερόμενες έρευνες στην εθνογραφία του Pearson(2012) για τους οπαδούς της εθνικής ομάδας της Αγγλίας, της Μάντσεστερ Γιουνάιτεντ και της Μπλάκπουλ.

Για τον καρναβαλικό οπαδό του Pearson¹² η πιο σημαντική πτυχή ενός επιτυχημένου καρναβαλιού ήταν η δυνατότητα να μπορεί να ξεφύγει σε μια «δεύτερη ζωή». Σύμφωνα με τον Pearson, σημασία δεν είχαν μόνο οι συγκεκριμένοι χώροι που συγκεντρώνονταν οι οπαδοί στις κερκίδες κατά την υπόδειξη των αρχών, οι διαμαρτυρίες που μπορεί να λαμβάνουν χώρο ή να εμφανίζονται οι οπαδοί με

---

¹² Τον όρο carnival fan χρησιμοποιεί ο Pearson για τους οπαδούς που μελέτησε.

συγκεκριμένα χρώματα δημιουργώντας μια ομοιόμορφη εικόνα χρώματος, ούτε ακόμα οι μεγάλοι αριθμοί των οπαδών που συγκεντρώνονται μαζί. Αυτό που έδειξε ο Pearson και στο οποίο συμφωνώ και εγώ εξαιτίας των αποτελεσμάτων της έρευνας μου είναι ότι η με όρους Μπαχτίν καρναβαλικότητα θα μπορούσε να εκφραστεί ακόμα και σε μια καφετέρια στην οποία οι οπαδοί παρακολουθούν την ομάδα τους, η σε μια πορεία προς το γήπεδο με ή χωρίς αστυνομική συνοδεία. Μικρή ομάδα οπαδών η οποία ταξιδεύει ακόμα και σε αγώνες χωρίς ιδιαίτερη σημασία, θα προσπαθήσει να αναδημιουργήσει τα ποδοσφαιρικά καρναβάλια του παρελθόντος, ιδιαίτερα στα εκτός έδρας παιχνίδια, δίπλα σε παρόμοιες υποκουλτούρες και επαναλαμβάνοντας παρόμοιες συμπεριφορές.

Το να είσαι μέρος ενός συμπαγούς κόσμου ήταν επίσης κεντρικό των κινήτρων αυτών των οπαδών και άπαξ και βρεθούν σε ένα τέτοιο πλήθος θα μπορούσαν να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους για να απομακρυνθούν περισσότερο από τις κυρίαρχες νόρμες, συμμετέχοντας στο τραγούδι, στο πείραγμα, στο σπρώξιμο και στη γενικότερη περιπαιχτική διάθεση.

Πολύ σημαντικός στις δραστηριότητες των οπαδών είναι και ο ρόλος του χιούμορ.¹³ Οι οπαδοί οδηγούνται από μια έντονη επιθυμία να περνάνε καλά και να συμμετέχουν σε χιουμοριστικά πειράγματα και δραστηριότητες, για παράδειγμα αποκαλούνται μεταξύ τους «*ΑΜΕΑ*», αναγνωρίζοντας στο Χρήστο τον ηγετικό ρόλο του προέδρου των ΑΜΕΑ, «*ανώμαλοι*» επειδή πάνε με γυναίκες, «*αθάνατος*» αν σε ερώτηση για το αν θα “πήγαιναν” με κάποια εύσωμη γυναίκα κάποιος απαντήσει θετικά. Δεν παίρνουν τον εαυτό τους στα σοβαρά και τα πειράγματα μεταξύ τους αποτελούν ένα βασικό στοιχείο της ιδιότητας του οπαδού. Όπως συμβαίνει στο καρναβάλι του Μπαχτίν, όπου τα αστεία εις βάρος των άλλων αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι για την επιτυχία του καρναβαλιού, το ίδιο ισχύει και με το ποδοσφαιρικό καρναβάλι (Giulianotti, 1995). Στις κερκίδες, στα μαγαζιά πριν ή μετά το παιχνίδι, στις εκδρομές προς και από το γήπεδο, το χιούμορ και τα πειράγματα είναι διαρκώς παρόντα. Και έτσι, ενώ οι οπαδοί κατηγορούνται ότι παίρνουν την ομάδα τους πολύ σοβαρά, εντός της υποκουλτούρας τους το καρναβάλι της οπαδικότητας τους βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ικανότητα των οπαδών να χρησιμοποιούν το χιούμορ και να γελάνε με τους άλλους αλλά και με τους ίδιους.

---

¹³ Η λέξη καυλάντα είναι μια λέξη που επαναλήφθηκε αρκετές φορές από τους πληροφορητές μου κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων και τη χρησιμοποίησαν για να δείξουν τη διάθεση για χιούμορ και πειράγματα.

Πειράγματα και κουρδίσματα επικρατούν και οι οπαδοί προσπαθούν συνεχώς να βρίσκουν νέους τρόπους να πειράζουν τους άλλους και να κάνουν το ποδόσφαιρο «ένα μέρος όπου οι νόρμες για την ευγένεια αναστέλλονται» (Jones,2006 :4). Οι οπαδοί έχουν παρατσούκλια και πειράζονται μεταξύ τους για τα μαλλιά, για το ντύσιμο και για άλλα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, τον Πάνο που είναι καραφλός η παρέα τον αποκαλεί «μακρυμάλλη» και το Χρήστο που δουλεύει σε ναυτιλιακή εταιρία τον αποκαλεί η παρέα «εφοπλιστή» και όλοι μεταξύ τους αποκαλούνται «ΑΜΕΑ» για να διακωμωδήσουν το γεγονός ότι η αγάπη τους για τον Ολυμπιακό φτάνει στα όρια αναπηρίας κάποιες φορές.

Επίσης, βρίσκονται μεταξύ τους, παρόλα αυτά ποτέ δεν νιώθουν να υπόκεινται σε bullying. Ακόμη, οι οπαδοί μεταξύ τους δείχνουν σημάδια αγάπης με συχνούς χαιρετισμούς, φιλιά, αγκαλιές, χειραψίες και χτυπήματα στην πλάτη.

Νομίζω ότι όλα τα παραπάνω προσιδιάζουν στην περίληψη του Μπαχτίν για την αλληλεπίδραση των ανθρώπων στο καρναβάλι: *«Όταν δύο άνθρωποι συγκροτούν φιλικές σχέσεις, ο τύπος της λεκτικής επαφής αλλάζει απότομα, απευθύνεται ο ένας στον άλλον ανεπίσημα, χρησιμοποιούνται υβριστικές λέξεις στοργικά, η αμοιβαία κοροϊδία επιτρέπεται..Οι δύο φίλοι χτυπάνε ο ένας τον άλλον στον ώμο ακόμα και στην κοιλιά. Η λεκτική εθιμοτυπία και η πειθαρχία είναι χαλαρές και μπορούν να χρησιμοποιηθούν άσεμνες λέξεις και εκφράσεις»* (Μπαχτίν,1984 :16).

Στο καρναβάλι, οι αθυροστομίες που συνήθως λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν γίνονται χιουμοριστικές (ο.π.:17). Στο πλαίσιο του ποδοσφαίρου, το ανεπίσημο, η φυσική επαφή και οι αθυροστομίες αυξάνονται σημαντικά.

Άλλο ένα σημαντικό μέρος της κοινής οπαδικής εμπειρίας για τους συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν η ικανότητα να συναθροίζονται σε γκρουπ. Η καρναβαλική δραστηριότητα που οδηγεί τους οπαδούς μπορεί να επιτευχθεί σε γκρουπ, παρέες που τρώνε, πίνουν, τραγουδάνε και ταξιδεύουν μαζί. Στις αφηγήσεις τους οι συνομιλητές τόνισαν ότι είχαν βιώσει μια σειρά από κοινές εμπειρίες που τους ενώνουν . Έτσι, έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι αποτελούν «μια παρέα», προβάλλοντας την κοινή τους δράση και εμπειρία. Για τους οπαδούς που μελέτησα το βασικότερο στοιχείο που τους ένωνε ως παρέα ήταν η αγάπη τους για τον Ολυμπιακό.

Αυτά τα γκρουπ των οπαδών είναι εκείνα που είναι υπεύθυνα για τη δημιουργία ατμόσφαιρας στα παιχνίδια, με συνθήματα, γιουχαρίσματα και τη δημιουργία της εικόνας μιας ερυθρόλευκης λαοθάλασσας στην κερκίδα από τα

χρώματα της μπλούζας, τα κασκόλ, τις σημαίες και τα πανό που είναι κρεμασμένα στις κερκίδες.

Στο σημείο αυτό νομίζω ότι πρέπει να αναφερθώ στην έννοια της “*communitas*”, μια έννοια που εισήγαγε ο ανθρωπολόγος Victor Turner¹⁴ με το έργο *The Ritual Process* (1969), στο πλαίσιο της προσέγγισης της τελετουργίας. Η έννοια της “*communitas*” έρχεται επικουρικά στη θεωρία του Μπαχτίν για το καρναβάλι, καθώς αφορά στις αδιαμεσολάβητες και συνεπώς ευθείες και ισότιμες διαπροσωπικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν όσους συμμετέχουν στην τελετουργία του καρναβαλιού.

Κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού αναπτύσσονται σχέσεις ισότητας και συντροφικότητας ανάμεσα στα μέλη της παρέας, αλλά και μεταξύ των μελών της υποκουλτούρας των οπαδών. Επίσης, κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού, οι συμμετέχοντες απομονώνονται από την υπόλοιπη κοινωνία και τίθενται παροδικά εκτός της υφιστάμενης κοινωνικής δομής. Η “*communitas*” έρχεται σε αντίθεση με την κοινωνική δομή. Σύμφωνα με τον Turner, η κοινωνική δομή προσπαθεί να κρατά τους ανθρώπους μακριά τον έναν από τον άλλους, και καθορίζει με δήθεν «αντικειμενικά» κριτήρια τις διαφορές τους και εξαιτίας αυτών των διαφορών δημιουργείται αποξένωση, απόσταση, ανισότητα καθώς και εκμετάλλευση (Turner, 1969: 126). Αντίθετα, η “*communitas*” αποτελεί μια στέρηση από τις κοινωνικά δομημένες διαφοροποιήσεις, και εκπροσωπεί την επιθυμία για μια αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ ανθρώπου με άνθρωπο (Turner, 1969: 177, 1974: 274). Κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους, χωρίς να χωρίζονται ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη, την καταγωγή τους, τα πολιτικά τους πιστεύω ή τα επαγγέλματα, φοράνε ίδια ή παρόμοια ρούχα, συνδεσμιακές μπλούζες ή ερυθρόλευκες φανέλες, και έτσι ούτε τα ρούχα ανάλογα με το αν είναι ακριβά ή φτηνά μπορούν να τους δημιουργήσουν μια απόσταση.

Η “*communitas*”, λοιπόν, χαρακτηρίζει τόσο το δεσμό της συντροφικότητας των προσώπων που συμμετέχουν στο καρναβάλι όσο και τη συνθήκη ανάπτυξης του δεσμού, δηλαδή την έννοια της αντιδομής.

---

¹⁴ Ο ανθρωπολόγος Victor Turner αν και δανείστηκε από τον P. Goodman τον όρο “*communitas*”, δεν υιοθέτησε τη σημασία που εκείνος είχε δώσει για αυτόν.

Τόποι που επιτελούν οι οπαδοί το καρναβάλι στα εντός έδρας παιχνίδια

Δεν είμαστε οι ίδιοι άνθρωποι όταν πηγαίνουμε στο γήπεδο να δούμε τον Ολυμπιακό. Είναι μια μεταμορφωτική εμπειρία μέσω της οποίας οι οπαδοί ξεφεύγουν από τη ζωή τους σε μια «δεύτερη ζωή». Αυτό που γίνεται στην τελετουργία του καρναβαλιού είναι ότι παράγεται μια άλλη πραγματικότητα και θα προσπαθήσω να δείξω με ποιους τρόπους επιτυγχάνεται η βίωση της καρναβαλικής πραγματικότητας. *«Όσο διαρκεί το καρναβάλι δεν υπάρχει ζωή έξω από αυτό. Κατά τη διάρκεια του καρναβαλικού χρόνου η ζωή υπόκειται μόνο στους νόμους του καρναβαλιού, δηλαδή στους νόμους της δικής του ελευθερίας»* (Bakhtin, 1984:11).

Το γήπεδο, αλλά και οι χώροι γύρω από αυτό, αποτελούν τον κατεξοχήν χώρο τελετουργίας για τους οπαδούς και είναι το κύριο πεδίο επιτέλεσης και βίωσης της καρναβαλικής πραγματικότητας. Αναφέρομαι και στους χώρους γύρω από το γήπεδο, το μνημείο, τις καφετέριες, τους δρόμους, καθώς και σε αυτούς τους χώρους κατασκευάζεται η επιτελεστική πραγματικότητα πριν ή/και μετά την έναρξη του παιχνιδιού. Το καρναβάλι αρχίζει από τη στιγμή που θα φύγει ο οπαδός από το σπίτι του για το γήπεδο. Από εκείνη τη στιγμή ξεκινάει η λεγόμενη «δεύτερη ζωή» και στο σημείο αυτό θα προσπαθήσω να δείξω πως κατασκευάζεται η επιτελεστική πραγματικότητα σε μια αφήγηση από τη στιγμή που θα ξεκινήσει ο οπαδός από το σπίτι του μέχρι τη στιγμή που θα επιστρέψει στην κανονικότητα της καθημερινής του ζωής.

Από την έρευνα μου αλλά και από την εμπειρία μου παρατήρησα ότι ο τύπος του οπαδού που μελετάω θα αναχωρήσει από το σπίτι του αρκετά πριν το παιχνίδι για να πιεί έναν καφέ σε κάποια καφετέρια κοντά στο γήπεδο και να συναντήσει κάποια άλλα μέλη της παρέας, σε χώρο πάντα πλησίον του γηπέδου και αφού έχει πάρει μαζί του τα ρούχα που θέλει για να φορέσει στο γήπεδο, κασκόλ και συνδεσμιακή ή ερυθρόλευκη μπλούζα. Στις καφετέριες αυτές θα βρεθεί ανάμεσα σε άλλους οπαδούς και θα κάνει συζητήσεις για την ομάδα και για επερχόμενα ταξίδια. Αξίζει να αναφερθεί, ότι εκεί όλοι είναι ντυμένοι με συνδεσμιακές κόκκινες μπλούζες ή με ερυθρόλευκες. Στη συνέχεια, θα μετακινηθεί στο σημείο εκείνο που βρισκόμαστε τα μέλη του Συνδέσμου τα τελευταία χρόνια, στο “μνημείο”. Κατά την μετακίνηση του εκεί, και όσο πλησιάζει η ώρα του παιχνιδιού, ο δρόμος στενεύει, αυτοκίνητα και μηχανάκια είναι παρκαρισμένα παντού, καθώς υπάρχουν και κάποιοι άλλοι που κορνάρουν πλησιάζοντας στο γήπεδο.

Ένα άλλο στοιχείο της τελετουργίας για μένα, όσα χρόνια πηγαίνω στο γήπεδο, είναι η μυρωδιά από τα «βρώμικα», που σου «σπάει τη μύτη» όσο πλησιάζεις προς το γήπεδο. Το χρώμα επίσης παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο, παρατηρώντας μια ερυθρόλευκη λαοθάλασσα να κατευθύνεται προς το γήπεδο. Όσο περνάει η ώρα η αγωνία μεγαλώνει και οι οπαδοί επιθυμούν διακαώς να μπουνε μέσα. Γιουχαρίσματα, σφυρίγματα και συνθήματα εναντίον της αντίπαλης ομάδας είναι όλα όσα κυριαρχούν όταν οι ποδοσφαιριστές της κάνουν την εμφάνιση τους στον αγωνιστικό χώρο όπως, *«εδώ, εδώ στο γήπεδο αυτό, γαμήστε τους τη μάνα να βάλουνε μυαλό»* ή *«πουτάνας γιοί Παναθηναϊκοί»*. Αυτοί οι ήχοι αυξάνουν την επιθυμία τους να μπουνε στο γήπεδο. Τότε, όλοι μαζί περνάνε τον δρόμο που χωρίζει το “μνημείο” από το γήπεδο και στη συνέχεια εισέρχονται σε αυτό με βήμα που όσο πλησιάζει προς τη θύρα γίνεται όλο και πιο ταχύ.

Κερκίδα

Ο κύριος χώρος στον οποίο οι οπαδοί του Ολυμπιακού επιτελούν το ρόλο τους είναι το πέταλο της «ΘΥΡΑ 7», το τμήμα εκείνο του γηπέδου «Γεώργιος Καραϊσκάκης» που βρίσκεται πίσω από το ένα τέρμα, χωρητικότητας 7.300 θέσεων, το οποίο αντιστοιχεί στις θύρες 3 έως 7, και στο οποίο κάθονται οι οργανωμένοι σε συνδέσμους της «ΘΥΡΑΣ 7»¹⁵ οπαδοί του Ολυμπιακού. Στη Θύρα 7 οι οπαδοί δεν είναι απλά θεατές αλλά και ηθοποιοί αφού συμμετέχουν με τον τρόπο τους στο παιχνίδι. Στο συγκεκριμένο σημείο του γηπέδου παρακολουθούν όρθιοι το παιχνίδι, παρότι υπάρχουν καθίσματα. Επίσης, δεν παρακολουθούν τους αγώνες από τη θέση που αναγράφεται στο διαρκείας τους ή παλιότερα στο εισιτήριό τους, αλλά από τις θέσεις εκείνες που κάθονται τα μέλη του συνδέσμου τους ή η παρέα τους, τα τελευταία χρόνια. Εγώ και οι πληροφορητές μου καθόμαστε στη Θύρα 7, πάνω από τη μεσαία σειρά και σχεδόν στα όρια με τη θύρα 8, δίπλα στα plexiglass που υπάρχουν για το διαχωρισμό των θυρών 3-7 και 8-10. Κάτι που παρατήρησα εξαιτίας της έρευνας αλλά και εξαιτίας της μακροχρόνιας παρουσίας μου στο συγκεκριμένο σημείο της κερκίδας ήταν το γεγονός ότι οι οπαδοί έχουν τη δική τους περιοχή στο

---

¹⁵ Ο ηγεμονικός σύνδεσμος των οργανωμένων οπαδών του Ολυμπιακού, στις τάξεις της οποίας (ΘΥΡΑ 7) βρίσκονται οι πιο δυναμικοί και σκληροπυρηνικοί οπαδοί της ομάδας, με συνδέσμους τόσο σε συνοικίες του Πειραιά και των Αθηνών, όσο και σε επαρχιακές πόλεις.

πέταλο και σε κάθε παιχνίδι γύρω μας είναι οι ίδιες παρέες οπαδών. Στο σημείο που κάθονται οι πληροφορητές μου βρίσκονται συνήθως οπαδοί με περισσότερα χρόνια στα γήπεδα και οι οποίοι γνωρίζονται μεταξύ τους.

Είναι σημαντικό όταν πηγαίνεις στο γήπεδο και μπαίνεις στο γήπεδο να έχεις το χώρο σου σαν παρέα και να βλέπεις γύρω σου φάτσες που μπορεί να ξέρεις τους περισσότερους αλλά και άλλους που δεν τους γνωρίζεις τους βλέπεις στο συγκεκριμένο σημείο ή και στα εκτός έδρας παιχνίδια και σε χαιρετάνε και τους χαιρετάς και ας μην ξέρεις ούτε όνομα. (Χρήστος)

Οι νεότεροι και πιο δυναμικοί οπαδοί συνήθως καταλαμβάνουν το χώρο πίσω από το τέρμα και δεξιά – αριστερά από αυτό, για να βρίσκονται πιο κοντά στον πυρήνα του πετάλου και στους οργανωτές της κερκίδας. Επίσης, εκεί κάθονται τα νεανικότερα μέλη των πιο δυναμικών συνδέσμων της Θύρας 7, όπως είναι το Porto Leone (Κερατσίνι), τα Καμίνια, το Πέραμα, η Αθήνα κτλ., οι οποίοι θεωρούν ότι εκπροσωπούν το πιο δυναμικό κομμάτι της Θύρας 7 τόσο εντός όσο και εκτός γηπέδων και για αυτό θα πρέπει να βρίσκονται στον πυρήνα του πετάλου, εκεί όπου ξεκινάνε και φωνάζονται πιο δυνατά τα συνθήματα. Όσο πιο πολύ απομακρυνόμαστε από τον πυρήνα του πετάλου τόσο λιγότερο θορυβώδεις είναι οι οπαδοί, καθώς επίσης λιγότερες είναι και οι σημαίες. Στον πυρήνα του πετάλου συνήθως παρατηρείται μεγάλη κατανάλωση αλκοόλ και χασισιού ενώ όσο απομακρυνόμαστε από αυτόν τόσο τα φαινόμενα αυτά περιορίζονται, χωρίς όμως να εκλείπουν.

Ανθρωπολόγος: Γιατί κάθεστε εκεί σαν παρέα και από πότε;

Μάκης: Εκεί καθόμαστε από το 2005, γιατί θέλαμε να είμαστε λίγο πιο έξω από τον πυρήνα τον πιο όρθιο και πιο φωνακλάδικο και είναι σημαντικό όχι μόνο να ενισχύεις την ομάδα αλλά να μπορείς να βλέπεις και μπάλα. Πιο κέντρο δε βλέπεις γιατί υπάρχουν οι σημαίες. Το θέμα είναι να βλέπεις και μπάλα γιατί αν δε βλέπεις τότε πως την υποστηρίζεις την ομάδα και ξέρεις ποιο σύνθημα κολλάει περισσότερο;

Στέλιος: Εκεί καθόμαστε χρόνια ρε φίλε. Εγώ από το 2008 που γνωρίστηκα με το Μάκη και αρχίσαμε να ταξιδεύουμε μαζί και αργότερα και με τα υπόλοιπα παιδιά, τον Πάνο, το Στέλιο, το Σταύρο, το Χρήστο και τους άλλους. Δεν έχει τόσο βαβούρα όσο στο κέντρο του πετάλου ούτε βρωμάει χασίσι ρε φίλε και μύρα. Μπορείς να πεις και μια κουβέντα, να κάνεις και το χαβαλέ σου.

Πάνος: Εκεί καθόμαστε λόγω παρέας. Αν η παρέα καθόταν σε άλλο σημείο θα καθόμασταν τότε στο άλλο σημείο. Είναι πολύ σημαντικό πράγμα επειδή με κάποιους είμαστε χρόνια φίλοι να καθόμαστε όλοι μαζί... εγώ εκεί από το 2009 που ξεκίνησα να πηγαίνω γήπεδο με αυτήν την παρέα.

Χρήστος: Εκεί καθόμαστε γιατί εκεί καθόταν πρώτος ο Μάκης. Οι υπόλοιποι καθόμαστε εκεί γιατί μετά πήγε εκεί ο Στέλιος, μετά ο Πάνος και μετά και εγώ.

Στα πιο σημαντικά παιχνίδια, ευρωπαϊκά ή τα λεγόμενα ντέρμπι απέναντι στην ΑΕΚ, στον ΠΑΟΚ και στον Παναθηναϊκό πρέπει να μπορούμε σχετικά νωρίς για να μην μας πιάσουν τις θέσεις οπαδοί που δεν έρχονται με τόση τακτικότητα στο γήπεδο, π.χ. οπαδοί από απομακρυσμένες επαρχιακές πόλεις και νησιά (Ορεστιάδα, Κοζάνη, Ηράκλειο κτλ.). Τα τελευταία χρόνια που για το πέταλο εκδίδονται μόνο εισιτήρια διαρκείας αυτό το φαινόμενο έχει ελαττωθεί και σχεδόν όλοι γνωρίζουμε που στεκόμαστε. Το πρόβλημα όμως είναι όταν μπαίνουν στο πέταλο τα κερκιδόπανα.¹⁶ Επειδή αυτά τοποθετούνται στα λεγόμενα μικρά παιχνίδια που δεν γεμίζει το πέταλο, στο χώρο που κάθεται η παρέα που μελετώ, συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού μου, νιώθουμε σαν να χάνουμε το χώρο μας και αναγκαζόμαστε να βρούμε κάποιο άλλο σημείο για να παρακολουθήσουμε το παιχνίδι και έναν καινούργιο χώρο όπου θα μπορέσουμε όλοι μαζί να διασκεδάσουμε και να επιτελέσουμε το ποδοσφαιρικό καρναβάλι ως οπαδοί.

Τώρα ξέρουμε που βρισκόμαστε. Μας πάνε τα βήματα μας. Μόνο τότε με τα πανιά χαθήκαμε λίγο. (Στέλιος)

Με αυτά που έβαζαν πολλές φορές ρε φίλε σπάστηκα. Εγώ έχω συνηθίσει να βλέπω το ματς σε συγκεκριμένο σημείο με την παρέα μου. Τι το βάζεις; Πόσες φορές λόγω δουλειάς ήρθε κάποιος αργότερα και βρεθήκαμε στο ημίχρονο; Όπως και εσύ μια φορά που μας έψαχνες. (Πάνος)

Η οργανωμένη εμφάνιση των οπαδών του Ολυμπιακού στο γήπεδο περιλαμβάνει τη «σκηνοθεσία» (Goffman, 1969) της παρουσίας τους στο γήπεδο σύμφωνα με κανόνες και τελετουργίες που οι ίδιοι έχουν συλλάβει και εφαρμόσει. Οι οπαδοί δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως παρατηρητές ενός θεάματος και τις αντιδράσεις τους ως αποτελέσματα από ερεθίσματα που προκαλούνται από αυτά που συμβαίνουν εντός αγωνιστικού χώρου. Αντίθετα, θεωρούν ότι αποτελούν κομμάτι του ίδιου του θεάματος, και οι σχετικές πρακτικές εντός του γηπέδου νοούνται ως μηνύματα με αποδέκτες τους οπαδούς και τους παίκτες των αντίπαλων

---

¹⁶ Μεγάλα πανό με το σήμα του Ολυμπιακού και του Ερυθρού Αστέρα (ομάδα της οποίας οι οργανωμένοι οπαδοί έχουν αδελοποιηθεί με τους οργανωμένους οπαδούς του Ολυμπιακού) που έμπαιναν στο χώρο που καθόμασταν με την παρέα μου και αντίστοιχα στην άλλη πλευρά της Θύρας 7, στη θύρα 3)

ομάδων, τους διαιτητές, τις αρχές, ενίοτε τις διοικήσεις των ομάδων και τέλος για να επηρεάσουν και την απόδοση των ίδιων των παιχτών.

Συνθήματα

Στο παρόν υπό-κεφάλαιο θα προσπαθήσω να αναδείξω τα οπαδικό σύνθημα και το κοινό τραγούδι του από τους οπαδούς στο πέταλο των οργανωμένων οπαδών της «Θύρας 7» ως ένα από τα βασικότερα μέσα επιτέλεσης της καρναβαλικότητας της οπαδικής υποκουλτούρας.

Με τον όρο οπαδικό σύνθημα αναφερόμαστε σε τραγούδια ή σε ύμνους που ακούγονται στο γήπεδο πριν και κατά τη διάρκεια του αγώνα, από τη στιγμή που οι οπαδοί θα μαζευτούν στο πέταλο του γηπέδου. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια πρακτική που έχουν υιοθετήσει οι οπαδοί για να προασπίσουν και να δηλώσουν την αγάπη τους για την ομάδα τους και το μένος τους για άλλες ανταγωνιστικές ομάδες και μορφές εξουσίας, όπως είναι για παράδειγμα η αστυνομία (Ζαϊμάκης Γ. & Κοταρίδης Ν., 2013: 274).

Το σύνθημα δεν είναι μόνο το περιεχόμενο του αλλά ο ρόλος που επιτελεί ως κάτι που λέγεται. Ένα σύνθημα των οπαδών του Ολυμπιακού δεν έχει σημασία επειδή αναφέρεται στον Ολυμπιακό αλλά επειδή ο ίδιος ο οπαδός το τραγουδάει. Δεν αφορά μόνο το περιεχόμενο του, το ίδιο το τραγούδι του γίνεται εμπειρία (Robinson 2004). Το τραγούδι δημιουργεί και αναπαριστά έναν τόπο για τον οπαδό, που καθορίζεται από την χωροταξία που απαιτεί η εκφορά των συνθημάτων. Οι κερκίδες μετατρέπονται σε σκηνή (Clark, 2006: 500), όπου οι οπαδοί θα εκτελέσουν την παράσταση τους και θα νοιώσουν ακόμη περισσότερο την ομοιότητα της κοινής εμπειρίας να υπερασπίζεσαι την ομάδα απέναντι στους εχθρούς.

Η παράδοση των συνθημάτων έλκει την προέλευση της από τη βικτωριανή εποχή, όπου πριν τα αθλητικά γεγονότα τραγουδιόνταν ύμνοι και εγκωμιαστικά τραγούδια και αυτά αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των αθλητικών εκδηλώσεων. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50, με την καθιέρωση της διεξαγωγής ποδοσφαιρικών αναμετρήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο και την αναμετάδοση τους από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης αυτή η πρακτική πήρε παγκόσμιες διαστάσεις και οι ύμνοι και τα συνθήματα καθιερώθηκαν ως μέσο

ενίσχυσης της οπαδικής υποκοουλτούρας και αυτή η πρακτική διαδόθηκε σε διάφορες περιοχές του κόσμου (Morris, 1982: 360-362). Το σύνθημα γίνεται το μέσο για να τονιστεί η σημασία αυτής της υποκοουλτούρας. Σύμφωνα με τους πληροφορητές μου η πρακτική αυτή καθιερώθηκε στην Ελλάδα και στους οπαδούς του Ολυμπιακού από τη δεκαετία του '80 όταν δημιουργήθηκαν οι σύνδεσμοι οπαδών της Θύρας 7 και άρχισαν να καταλαμβάνουν συγκεκριμένο χώρο στο γήπεδο για να μην αναμειγνύονται με τους υπόλοιπους φιλάθλους.

Η λειτουργία του οπαδικού συνθήματος είναι να δημιουργεί ένα πλήθος από «δικούς μας» και «άλλους». Στην προσπάθεια υπερτονισμού της ανωτερότητας τους έναντι των άλλων, αντιπάλων οπαδών, αναδεικνύεται μια λογική δυαδικών αντιθέσεων (εμείς / άλλοι) όπου οι άλλοι απαξιώνονται με ποικίλους τρόπους, με πιο χαρακτηριστικό την αμφισβήτηση της ετεροσεξουαλικότητας τους. Σύμφωνα με τον Harrison (1974: 604) πρόσφορα πεδία διαφοράς είναι οι έννοιες της καταγωγής, της εθνικότητας, της θρησκείας και του φύλου.

Τα κίνητρα, οι λόγοι και τα νοήματα που αντανακλούν τα συνθήματα συγκεντρώνονται κυρίως γύρω από το τρίπτυχο μείωσης της αντίπαλης ομάδας και των αντίπαλων οπαδών, υποστήριξης της ομάδας και επιτέλεσης της ταυτότητας των οπαδών του Ολυμπιακού. Ο οπαδικός λόγος οργανώνεται απέναντι σε μια σειρά εχθρικών «άλλων», όπως αντίπαλων ομάδων, αντίπαλων οπαδών, διαιτητών, παραγόντων, αστυνομικών δυνάμεων ακόμα και της ίδιας της εξουσίας και των θεσμών του κράτους. Οι οπαδοί θα γελοιοποιήσουν τις φιγούρες της κοσμικής κυριαρχίας (διαιτητές, αστυνομία, πρωθυπουργό, υπουργούς κτλ.), θα καταραστούν τους αντιπάλους, θα ορκιστούν στην ομάδα τους, θα σατιρίσουν τον ύμνο της αντίπαλης ομάδας ή συνθήματα των οπαδών της. Για παράδειγμα οι οπαδοί του Ολυμπιακού πολύ συχνά σατιρίζουν και διακωμωδούν τον ύμνο του Παναθηναϊκού: *«Σύλλογος της πλάκας, πρόεδρος μαλάκας δεν υπάρχει άλλος πιο σιχάμερος, και χιλιάδες φίλοι γαμάνε το τριφύλλι, γαμίζεται λένε ο Παναθηναϊκός κοκοκοκο...»*

Επίσης, οι επίμαχες λέξεις των συνθημάτων αποκολλούνται από τα άμεσα σημαινόμενα τους και έτσι η γλώσσα απεμπολεί την κυριολεξία της λειτουργώντας ποιητικά. Στο γήπεδο, σε πλήρη αναλογία με την παραγωγή λόγου στο καρναβάλι, το πιο τυχαίο γεγονός μπορεί να λειτουργήσει ως αφορμή για ακόμη μεγαλύτερη πλειοδοσία καρναβαλικής στιχουργικής (ο.π.: 294). Για παράδειγμα στον τελικό του κυπέλλου Ελλάδος το 2008 στη Θεσσαλονίκη απέναντι στην ομάδα του Άρη και ενώ

ο Ολυμπιακός κέρδιζε 2-0 η εμφάνιση ενός ανεμόπτερου πάνω από το γήπεδο έδωσε την έμπνευση για το παρακάτω σύνθημα:

«εεε οοο η πούτσα έχει φτάσει στο ανεμόπτερο».

Στο πνεύμα του καρναβαλιού όλα αποδομούνται και αναδιατάσσονται. Ένα παράδειγμα αυτού είναι οι εθνικές κατηγορίες και η πρότυπη πατριαρχική οικογένεια που αποδομείται σε ένα ανόσιο συνονθύλευμα νόθων και ομοφυλόφιλων τέκνων πορνών.

«Κάθε πατέρας παοκτζής έχει πουτάνα κόρη, έχει και έναν πούστη γιό που τον γαμάμε όλοι»

Οι νόρμες χάνουν την κανονιστικότητά τους και την ιερότητα τους. Όπως σημειώνει ο Μπαχτίν, *«στη γλώσσα του καρναβαλιού η ύβρις ή η κατάρα απομονώνεται γραμματικά και σημαντικά από τα συμφραζόμενα της και λειτουργεί ως αυτόνομη μονάδα, ως είδους παροιμίας, η οποία στη συνέχεια τοποθετείται σε ένα πλαίσιο που αποσκοπεί στο καρναβαλικό γέλιο»* (Morris, 2003: 203-220). Η απελευθέρωση των λέξεων από τα κανονιστικά πλαίσια της συμβατικής γλώσσας επιτρέπει τη δημιουργία μιας καινούριας και ξεχωριστής γλώσσας, η οποία επειδή διαθέτει το στοιχείο της αμεσότητας επιτρέπει με τη σειρά της τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης συλλογικότητας, όπου οι μετέχοντες ξεχνούν την ατομικότητά τους. Έτσι, αν η κανονική γλώσσα δεν έχει αυτή τη δυνατότητα, εφόσον δρα εξατομικευτικά, η γλώσσα του καρναβαλιού επιτρέπει, έστω απατηλά, το όνειρο του εξισωτισμού που δεν διακρίνει μεταξύ «υψηλών» ή «χαμηλών» κοινωνικών θέσεων. Αυτή η υβριστική διάλεκτος επιτρέπει την ακατέργαστη επαφή των ατόμων μέσα στη γλωσσική κοινότητα, η οποία μετατρέπεται σε αισθητή, καθώς τα άτομα συμμετέχουν, δίπλα - δίπλα, στο τραγούδι και τη στιχοπλοκή παρασταίνοντας την (Hoy, 1994:300).

Επιπλέον στοιχεία της επιτέλεσης του καρναβαλιού στην κερκίδα

Το να τραγουδάνε συνθήματα δεν είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο οι οπαδοί προσπαθούν στο πλαίσιο του καρναβαλιού να δημιουργήσουν εντύπωση, να εμπνεύσουν την ομάδα και να εκφράσουν την ταυτότητα τους. Το χρώμα, επίσης, παίζει ένα σημαντικό μέρος της εμπειρίας του καρναβαλιού στις κερκίδες. Οι περισσότεροι οπαδοί φοράνε κόκκινες συνδεσμιακές μπλούζες, ενώ πολλοί είναι εκείνοι που φοράνε και ερυθρόλευκες. Το χρώμα πάντως που κυριαρχεί είναι το

κόκκινο και γίνεται μια προσπάθεια να δημιουργηθεί μια κόκκινη λαοθάλασσα στις κερκίδες, συμπεριλαμβανομένων των κασκόλ, των σημαίων και των πανό που είναι κρεμασμένα.

Τα πανό συνήθως είναι κόκκινου χρώματος με λευκά γράμματα που αναγράφεται η περιοχή και δίπλα ο αριθμός εφτά (7) που παραπέμπει σε σύνδεσμο της Θύρας 7 (π.χ. ΚΑΜΙΝΙΑ 7). Λιγότερα πανό είναι μαύρου ή λευκού χρώματος με κόκκινα γράμματα. Σε πολλά από αυτά εκτός από τον αριθμό εφτά(7) μπορεί να υπάρχει και το σήμα του Ολυμπιακού.

Οι σημαίες που κυματίζουν στο πέταλο της Θύρας 7 συμβάλλουν επίσης στην αίσθηση καρναβαλιού κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. Και αυτές είναι συνήθως κόκκινου χρώματος και πάνω σε αυτές υπάρχουν τα σύμβολα των συνδέσμων, όπως νεκροκεφαλές, μπράτσα, κάστρα και ο αριθμός 7 καθώς και το έμβλημα του Ολυμπιακού.

Στα επονομαζόμενα και ως “μεγάλα παιχνίδια” οι οπαδοί για τη δημιουργία εντυπώσεων σχηματίζουν χορογραφίες που καταλαμβάνουν ολόκληρο το πέταλο και κάποιες φορές ακόμα και ολόκληρο το γήπεδο, όπως στον περσινό αγώνα για το Champions League απέναντι στην Μπαρτσελόνα. Οι χορογραφίες αυτές σχηματίζουν το όνομα του Ολυμπιακού ή της Θύρα 7 ή και των δύο δημιουργώντας ένα αισθητικά εντυπωσιακό αποτέλεσμα τόσο για τους ποδοσφαιριστές στον αγωνιστικό χώρο όσο και για όσους παρακολουθούν τον αγώνα από την τηλεόραση αλλά και από τις άλλες θύρες του γηπέδου. Σε δύο από αυτά θυμάμαι χαρακτηριστικά είχε σχεδιαστεί μια φανέλα με τον αριθμό 12 που συμβόλιζε τους οπαδούς ως τον 12^ο παίκτη της ομάδας. Σε κάποια ντέρμπι, επίσης, για τη δημιουργία εντυπώσεων στο πέταλο των οργανωμένων μπορεί να υπάρχουν τεράστια πανό με μηνύματα που έχουν παραλήπτες τους οπαδούς της αντίπαλης ομάδας και αυτά αφορούν κάποια εξωαγωνιστικά γεγονότα, κυρίως «πεσίματα» που κερδήθηκαν από τους χούλιγκανς του Ολυμπιακού και με τον τρόπο αυτό διατρανώνουν την υπεροχή τους και την επιβολή τους έναντι αυτών. Χαρακτηριστικά την περασμένη αγωνιστική σεζόν οι οπαδοί του Ολυμπιακού είχαν δημιουργήσει ένα τεράστιο πανό που καταλάμβανε όλο το πέταλο και αναπαριστούσε ένα σπασμένο τρένο, ώστε να πικάρουν τους οπαδούς του ΠΑΟΚ για την επίθεση που είχαν δεχτεί από χούλιγκανς του Ολυμπιακού στο τρένο στο ύψος του Μενιδίου και αυτό συνοδευόταν και από το αντίστοιχο σύνθημα. *«Κοίτα ρε Πάοκ τη δυναμή σου, αυτές τις κότες που είναι όλοι οπαδοί σου. Τρώγατε ζύλο μέσα στο τρένο, να ξαναρθείτε στην Αθήνα περιμένο, θα*

περιμένω θα περιμένω της θύρας τέσσερα (4) να σπάσουμε το τρένο, μες στο Μενίδι τρομοκρατία και οι παοκτζήδες στα νοσοκομεία και άμα κατέβεις απ' το Λιμάνι θα κολυμπάς όπως το έχεις ξανακάνει».

Από όταν ίσχυσε η απαγόρευση ανάμματος καπνογόνων,¹⁷ τα οποία άναβαν οι οπαδοί για να δημιουργήσουν δυναμική ατμόσφαιρα κατά την είσοδο των ομάδων στον αγωνιστικό χώρο, οι οπαδοί για να δημιουργήσουν μια αίσθηση καρναβαλιού κατά την είσοδο των ομάδων στον αγωνιστικό χώρο προβαίνουν σε ρίψεις ρολών και χαρτιών. Αυτή είναι μια ακόμη οπτική πράξη του καρναβαλιού για τη δημιουργία ατμόσφαιρας.

Ένα επιπλέον στοιχείο του καρναβαλιού που παρουσιάζεται στο πέταλο είναι η χρήση μουσικών οργάνων. Για παράδειγμα, με το σάλπισμα της τρομπέτας όλοι σηκώνουν τα χέρια ψηλά και χτυπάνε παλαμάκια ρυθμικά και στο τέλος φωνάζουν συλλογικά Ολυμπιακός. Υπάρχουν, επίσης, τα τύμπανα τα οποία χρειάζονται για να δίνουν το ρυθμό στα συνθήματα καθώς επίσης και για να δημιουργούν μια εχθρική ατμόσφαιρα για την αντίπαλη ομάδα στα κρίσιμα σημεία του παιχνιδιού σε συνδυασμό με τα σφυρίγματα και τα γιουχαρίσματα.

Το επίκεντρο των εκδηλώσεων μέσα στο στάδιο είναι όταν η ομάδα σκοράρει, ειδικά αν το γκολ είναι κρίσιμο ή σημειώνεται εναντίον συγκεκριμένων αντιπάλων. Για παράδειγμα ένα γκολ απέναντι στον Παναθηναϊκό, πανηγυρίζεται πολύ πιο έντονα από ότι ένα τέταρτο γκολ απέναντι στον Ατρόμητο. Οι πανηγυρισμοί μπορεί να είναι άγριοι και επικίνδυνοι ακόμα και για τη σωματική ακεραιότητα. Θυμάμαι έντονα σε ένα παιχνίδι Champions League που θα έδινε πρόκριση στις δεκαέξι καλύτερες ομάδες όταν ο Στολτίδης είχε κάνει το 2-0 από τους πανηγυρισμούς βρέθηκα δύο σειρές πιο κάτω και ο διπλανός μου πέφτοντας έκανε μελανιά στο πόδι του.

---

¹⁷ Από το 2005 ίσχυσε αυτή η απαγόρευση για τα ευρωπαϊκά παιχνίδια και από το 2017 για τα παιχνίδια του ελληνικού πρωταθλήματος.

Επιτέλεση της καρναβαλικότητας στα εκτός έδρας παιχνίδια

Οι οπαδοί απολαμβάνουν να βλέπουν το παιχνίδι από το πέταλο γιατί η ατμόσφαιρα είναι καλύτερη και νιώθουν ότι με τον τρόπο αυτό συμμετέχουν στην προσπάθεια για τη νίκη της ομάδας τους. Αυτός είναι και ένας βασικός λόγος που απολαμβάνουν τα εκτός έδρας παιχνίδια περισσότερο. Γιατί παρά το αριθμητικό μειονέκτημα, φωνάζουν και δημιουργούν τέτοια ατμόσφαιρα ηχητική και οπτική που αισθάνονται ως ο δωδέκατος παίχτης, που θα ωθήσουν την ομάδα στη νίκη και θα ανταγωνιστούν τους αντιπάλους οπαδούς.

Για ένα εκτός έδρας παιχνίδι ο προγραμματισμός ξεκινάει με το που τελειώσει το προηγούμενο. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει την εξασφάλιση του εισιτηρίου, το μέσο με το οποίο θα μεταβούν στην πόλη που θα αγωνιστεί η ομάδα και αν πρόκειται για αεροπλάνο ή πλοίο τότε περιλαμβάνει και την εξεύρεση του αντίστοιχου εισιτηρίου στην φτηνότερη δυνατή τιμή. Όσον αφορά το μέσο με το οποίο μετακινούνται οι οπαδοί παρατήρησα μέσα από τις συνεντεύξεις μαζί τους ότι υπάρχει μια σημαντική αλλαγή σε σχέση με τα παλιότερα χρόνια σε ό,τι αφορά το μέσο το οποίο επιλέγουν πλέον οι οπαδοί για να πάνε να δουν την ομάδα τους. Παλιότερα το μέσο το οποίο χρησιμοποιούσαν ήταν το πούλμαν, πήγαιναν παντού «πουλμανάτα» όπως μου ανέφεραν. Αντιθέτως τα τελευταία χρόνια οι εκδρομές με πούλμαν έχουν ελαττωθεί στο ελάχιστο και τόσο οι πληροφορητές μου όσο και οι υπόλοιποι οπαδοί του Ολυμπιακού προτιμούν τα αυτοκίνητα ή τα βαν για τη μετακίνηση τους στα εκτός έδρας παιχνίδια εντός της Ελλάδος και κάποιες φορές το αεροπλάνο.

Μου άρεσε η διαδικασία του πούλμαν. Τεράστια εμπειρία το πούλμαν. Εκεί γίναμε οπαδοί. Παλιά όλες οι εκδρομές ήταν πουλμανάτες. Εκεί γνώριζες τους διπλανούς σου. Πέρναγες πολλές ώρες μαζί. Γινόσουν οπαδός. Τώρα πάμε με αυτοκίνητα ή με βανάκια αν είναι και τα υπόλοιπα παιδιά για να είμαστε όλοι μαζί. Στα πολύ μακρινά μπορεί και να πάρουμε αεροπλάνο και στα νησιά μπορεί πλοίο. (Πάνος)

Παλιότερα που δεν έπαιζαν τόσα φράγκα πήγαινα με πούλμαν. Φοιτητής ήμουν δεν είχα πολλά χρήματα και όλη η τότε παρέα επίσης δεν είχε και πηγαίναμε όλοι μαζί με αυτόν τον τρόπο. Ωραία φάση φίλε. Ευτυχώς την έζησα και αυτή γιατί μετά από λίγα χρόνια άλλαξαν οι συνήθειες. Σήμερα αμάξι ή βαν. Πας και έρχεσαι πιο σύντομα και αφού ξέρεις την παρέα σου δεν φοβάσαι μην μπλέξεις με άλλα όπως με το πούλμαν (εννοεί μην γίνουν στόχος αντίπαλων οπαδών ή εξαιτίας παράνομων συμπεριφορών

να γίνουν στόχος αστυνομικού ελέγχου). Οπότε τώρα με αυτοκίνητο ή βαν ή με το πουλί.¹⁸ (Χρήστος)

Έχουν αλλάξει οι καιροί με τα πούλμαν. Παλιότερα ήταν το μοναδικό μέσο κυρίως λόγω του οικονομικού. Μπορεί να είχε μεγάλη ταλαιπωρία, δεν σε άφηναν να σταματήσεις για κατούρημα, σε καθυστερούσαν, διαδρομή 7 ωρών την έκανες ακόμα και 14 ώρες αλλά ρε φίλε είχε και τη γλύκα του. Έχεις πάει κάποιες εκδρομές με πούλμαν οπότε μπορείς να καταλάβεις τι σου λέω. Δενόσουν περισσότερο με την παρέα. Τώρα φίλε μόνο αυτοκίνητο. Η κάθε ώρα είναι πολύτιμη πλέον. Άσε που ξέρεις τον διπλανό σου και δεν μπλέκεις σε σκοτούρες γιατί πλέον δεν είναι εποχές που δεν σε νοιάζει αν δεν προλάβεις να πας το πρωί στη δουλειά ή αν σε σταματήσουν οι μπάτσοι για έλεγχο για μαλακίες που έγιναν και να μπλέξεις. Παλιότερα δεν σε ένοιαζαν αυτά. Τώρα όμως όχι. (Μάκης)

Νομίζω ότι το πούλμαν αναγνωρίζεται από όλους τους οπαδούς ως το κατεξοχήν τμήμα της σκηνης, εντός του οποίου επιτελούσαν την οπαδικότητά τους, ενώ σήμερα η επιτέλεση της καρναβαλικότητας επιτυγχάνεται μέσα από τα ταξίδια με αυτοκίνητα ή με βανάκια.

Η παρέα ξεκινάει για τα εκτός έδρας παιχνίδια με αυτοκίνητα ή με βανάκι πολύ νωρίς. Έτσι, η παρέα έχει τη δυνατότητα αν συμβεί κάτι στο δρόμο να μπορεί να αναπληρώσει το χρόνο και να μη χάσει το παιχνίδι αλλά και γιατί συνήθως στα εκτός έδρας παιχνίδια οι οπαδοί καταφτάνουν από νωρίς στις πόλεις που θα αγωνιστεί ο Ολυμπιακός και εκεί δημιουργούν μια καρναβαλική ατμόσφαιρα. Άλλοι τρώνε και πίνουν στις ταβέρνες, διασκεδάζουν και δεν έχουν άλλες έννοιες στο κεφάλι τους, άλλοι απολαμβάνουν τον καφέ τους σε καφετέριες, βγάζουν φωτογραφίες με τα πανό ή με τα κασκόλ του συνδέσμου, φωνάζουν συνθήματα, ανάβουν καπνογόνα και αναχωρούν για το στάδιο είτε με αστυνομική συνοδεία είτε μόνοι τους. Συνήθως οι οπαδοί συναντιούνται σε κοινά σημεία για να μην αποτελέσουν στόχο από οπαδούς αντιπάλων ομάδων. Όσο πιο πολλοί μαζεμένοι είναι οι οπαδοί τόσο δυσκολότερο να αποτελέσουν στόχο επίθεσης.

Τα εκτός έδρας παιχνίδια και οι διοργανώσεις (final four), τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, δίνουν τη δυνατότητα σε ανθρώπους με κοινά ενδιαφέροντα να περάσουν χρόνο μαζί. Αυτά τα παιχνίδια προσφέρουν ένα διάλειμμα από τη ρουτίνα της καθημερινότητας, από την εργασία και από την οικογενειακή ζωή, κάτι που ταιριάζει με την εκδοχή του Μπαχτίν για το καρναβάλι. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού δεν υπάρχει άλλη ζωή έξω από το ταξίδι για τον αγώνα και για όσο αυτό

---

¹⁸ Εννοεί το αεροπλάνο

διαρκεί, και οι οπαδοί υπόκεινται στους νόμους της δικής του ελευθερίας (Bakhtin, 1984:7) και για το λόγο αυτό προτιμάνε τα εκτός έδρας παιχνίδια και τις διοργανώσεις γιατί θα περάσουν χρόνο με την παρέα τους.

Φίλε, με το πακέτο που τρώω με τα εντός έδρας παιχνίδια που έρχομαι τελευταία στιγμή γιατί είτε δουλεύω είτε θέλω να κάτσω παραπάνω με την οικογένεια προτιμώ τα εκτός έδρας παιχνίδια και ειδικά κάτι final four που θα περάσω πολλές ώρες με τους φίλους μου και δεν θα με απασχολήσει τίποτα. (Χρήστος)

Ο Γάλλος φιλόσοφος Roger Caillois είχε γράψει για την ανθρώπινη ανάγκη για καρναβάλι που ζει ο άνδρας, «στη θύμηση ενός φεστιβάλ και στην αναμονή για το επόμενο» (Caillois, 1950: 125 στο Burke, 2002: 179) και αυτή η ανάγκη ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά που παρατήρησα στη στάση των οπαδών που μελέτησα και κάτι που προέκυψε και από τις συνεντεύξεις τους. Στις κουβέντες στο γήπεδο, στο φαγητό ή στη διαδρομή στις εκδρομές ή στους αγώνες που παρακολουθούσαμε στις καφετέριες η παρέα αναφερόταν συνέχεια σε περιστατικά που είχαν βιώσει από προηγούμενα εκτός έδρας παιχνίδια ή από εμπειρίες που είχαν βιώσει από εκδρομές, αστείες οι περισσότερες, αλλά αναφέρονταν με ενθουσιασμό και στην προσμονή τους και στον σχεδιασμό επόμενων ταξιδιών.

Με το που τελειώσει η μία εκδρομή αμέσως σχεδιάζουμε την επόμενη φίλε. Στο αυτοκίνητο της επιστροφής ήδη έχει κλείσει η επόμενη εκδρομή. (Μάκης)

Η ευκαιρία για ενθουσιασμό, για κάποιο περιστατικό ή για τη διασκέδαση και την απόλαυση ήταν και είναι μια πάρα πολύ σημαντική επιρροή όταν οι οπαδοί σχεδιάζουν τα ταξίδια τους. Για πολλούς από τους οπαδούς αυτό τίθεται πάνω από την άνεση τους και την ευκολία. Πολύ συχνά, όπως μου ανέφεραν οι συμμετέχοντες οπαδοί, πηγαίνουν είτε απευθείας είτε με ελάχιστες ώρες ύπνου στην εργασία τους, μετά από εξαντλητικά ολόημερα ταξίδια αλλά αυτό δεν τους πτοεί από το να ταξιδέψουν με την παρέα τους και να ζήσουν την εμπειρία του ταξιδιού για να δουν από κοινού τον Ολυμπιακό.

Έχει τύχει πολλές φορές να πάω στη δουλειά απευθείας, άντε με δυο ώρες ύπνου, αλλά ρε φίλε δεν με χαλάει και ούτε έχω σκεφτεί ποτέ ότι δεν θα ξαναπάω να μη φάω βροχές, ζέστη, κρύο και πόσες ώρες διαδρομή πήγαινε- έλα και να πω ότι θα κάτσω να δω την ομάδα στην τηλεόραση. Σκέφτομαι πόσο ωραία περνάω με την παρέα μου, βλέπουμε και ενισχύουμε την ομάδα μας και δεν με νοιάζει η ταλαιπωρία καθόλου.

Μακάρι να είχε και την επόμενη ημέρα ακριβώς εκδρομή για το Θρύλο.
(Χρήστος)

Όταν το ταξίδι θα έχει και διανυκτέρευση φτάνουν πρώτα στο ξενοδοχείο και αφήνουν τα πράγματα τους. Συνήθως για λόγους ασφαλείας διαμένουν στο ίδιο ξενοδοχείο με αρκετούς Ολυμπιακούς για να μην αποτελέσουν εύκολο στόχο επίθεσης από αντιπάλους οπαδούς. Τα δωμάτια τα μοιράζονται με άτομα που έχουν συνήθως ταξιδέψει χρόνια μαζί ή ανήκουν στον ίδιο σύνδεσμο. Συνήθως, πάνε και για φαγητό ή στις καφετέριες όλοι μαζί και εκεί εξιστορούνται ιστορίες από προηγούμενες εκδρομές και περιστατικά που συνήθως προκαλούν γέλιο. Το πλέον χαρακτηριστικό της υποομάδας των οπαδών που μελέτησα είναι η υπερβολική κατανάλωση φαγητού. Όπως χαρακτηριστικά λέει ένας φίλος από άλλο σύνδεσμο «*οι δικοί σου τρώνε λίγο...για λιοντάρια*». Αντίθετα, δεν καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες αλκοόλ και κανένας από τους πληροφορητές μου ποτέ δεν έκανε χρήση ναρκωτικών, οι δύο εξ' αυτών δεν καπνίζουν ούτε τσιγάρο.¹⁹ Για να διακωμωδήσουν μεταξύ τους τη συνήθεια να τρώνε πολύ τραγουδάνε ένα σύνθημα με αλλαγμένους στίχους: «*παίρνω θέση στην καντίνα γιατί αρρώστησα απ' την πολύ την πείνα, σουβλάκια πολλά μου έκαναν τεράστια κοιλιά, Ζάχο²⁰ ολέο Ζάχο ολέ δεν έμεινε κεμπάπ ποτέ*» σε μια παραλλαγή του συνθήματος «*παίρνω θέση στην κερκίδα γιατί αρρώστησα απ' τη μέρα που σε είδα απ' την πρώτη τη φορά μου έκανες τεράστια ζημιά, θρυλολέο θρυλολέ παλάβωσα για πάρτη σου έφηβε*».

Επίσης, και οι τέσσερις πληροφορητές μου ανέφεραν ότι από τις πιο ευχάριστες στιγμές στις εκδρομές τους είναι όταν σταματάνε σε διάφορες πόλεις σε ταβέρνες και τρώνε υπερβολικά. Αρκετά συχνά αναφέρονται σε γεγονότα από προηγούμενες εκδρομές που έχουν να κάνουν με την τεράστια κατανάλωση φαγητού.

Όλα είναι ωραία όταν ταξιδεύεις με φίλους για να δεις την ομάδα. Αλλά ρε φίλε εκεί που η εκδρομή απογειώνεται είναι όταν σταματάμε για φαγητό. Την άλλη φορά στην καντίνα του τελειώσαμε τα σουβλάκια. Στη Λιβαδειά πρέπει να φάγαμε ένα αρνί έξι άτομα. Στη Βυτίνα μας ξέρουν με τα μικρά μας. (Χρήστος)

---

¹⁹ Αυτή ήταν η απάντηση που μου έδωσαν στην ερώτηση για ενδεχόμενη χρήση ναρκωτικών ουσιών αλλά και εγώ δεν είδα ποτέ να κάνουν χρήση τέτοιων ουσιών όσο καιρό καθόμαστε μαζί στο γήπεδο και στα κοινά μας ταξίδια.

²⁰ Ζάχος, καντίνα στα Τέμπη όπου σταματάει η παρέα στην επιστροφή από αγώνες που δίνει ο Ολυμπιακός στη Βόρεια Ελλάδα.

Σε περίπτωση που δεν ταξιδέψουν οι οπαδοί επιτελούν την οπαδικότητα τους με το να παρακολουθήσουν από κοινού τα παιχνίδια σε κάποιο από τα στέκια που βρίσκονται κοντά στο γήπεδο Καραϊσκάκη.

Πάντα κάπου κοντά στο γήπεδο επιλέγουμε να δούμε τα παιχνίδια που δεν μας έχουν αφήσει να πάμε. Παίζει σημαντικό ρόλο αφενός γιατί είμαστε κοντά στο γήπεδο και αυτό μας βολεύει όλους, δεύτερον γιατί δεν θα έχει ενοχλητικούς μαλάκες που θα σου ζαλίσουν τα αρχίδια, θα είναι οπαδοί όπως αυτοί που είναι και στο γήπεδο και τέλος για λόγους ασφάλειας, δεν υπάρχει περίπτωση να έρθουν βαζέλες. (Πάνος)

Επιτέλεση της καρναβαλικότητας σε διοργανώσεις

Οι εκτός έδρας αγώνες περιελάμβαναν μεγάλο προγραμματισμό και πρόβλεψη, ακολουθούμενοι από μια έκρηξη ενθουσιασμού και ηδονιστικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια των δύο ή τριών ημερών που διεξάγονται οι αγώνες, τουρνουά. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν υπάρχει πράγματι καμιά ζωή έξω από το τουρνουά, είναι ένα είδος «δεύτερης ζωής» (Bakhtin, 1984). Η εργασία και η οικογένεια σπάνια συζητούνται και όλη η προσοχή επικεντρώνεται στη συντροφικότητα της ύπαρξης με τα «αδέλφια» σε μια διαφορετική χώρα ή πόλη ακολουθώντας την ίδια ομάδα. Όσο πλησιάζει η ώρα του παιχνιδιού τόσο οι συζητήσεις πάνε και προς το παιχνίδι, πιθανή σύνθεση ομάδας, της αντίπαλης ομάδας, για φόρμα παιχτών, μαρκαρίσματα κτλ. Επίσης, κουβέντες γίνονται και για τη «μάχη της κερκίδας».

Στα εκτός έδρας παιχνίδια και ιδιαίτερα στα final four ή στα παιχνίδια που θα μείνουμε έστω και μια νύχτα μου δίνεται η δυνατότητα να περάσω πιο πολύ χρόνο με τους δικούς μου ανθρώπους. Εξαιτίας της δουλειάς και της οικογένειας αυτό δεν μπορώ να το κάνω τόσο στα εντός έδρας παιχνίδια. Εκεί περνάω πάρα πολύ χρόνο μαζί τους. Ούτε δουλειά, ούτε οικογένεια. Τίποτα. Μόνο καυλάντα με τα άλλα ΑΜΕΑ, φαγητό και γενικά μου δίνεται η δυνατότητα να ξεφύγω. (Στέλιος)

Στα εκτός περνάμε χρόνο μαζί. Θα μείνεις στο δωμάτιο με ανθρώπους που ταξιδεύεις πιο πολύ μαζί από ότι με τη σύντροφο σου. Πλάκα - πλάκα πιο πολύ έχω μείνει με το Γιάννη σε δωμάτιο παρά με τη Δήμητρα... Και μετά γυρίζεις στη δουλειά και στην καθημερινότητα σου αλλά πέρασες μια όμορφη εκδρομή με τα «αδέλφια» σου. (Μάκης)

Η συντροφικότητα, η διασκέδαση και το αίσθημα του ανήκειν ήταν που έκανε τα εκτός έδρας παιχνίδια τόσο ξεχωριστά για τους οπαδούς. Σε μια εκδρομή που συνταξιδεύεις με άλλους οπαδούς, είτε με πούλμαν είτε με αυτοκίνητο, νιώθεις περήφανος που βλέπεις γύρω σου και άλλους οπαδούς που γνωρίζεις ή όχι και αποτελείς μέρος όλου αυτού.

Ο Presdee (2002) υποστηρίζει ότι κάτω από την αφόρητη ορθολογικότητα της σύγχρονης ζωής, οι πράξεις του καρναβαλιού είναι μια καθημερινή ανάγκη κοινωνικής επιβίωσης. Με αυτήν την έννοια τα ποδοσφαιρικά ταξίδια αξιολογούνται με βάση τη θεωρία της βαλβίδας ασφαλείας της αξίας του παραδοσιακού καρναβαλιού (Presdee, 2002:33). Οι αγώνες του Ολυμπιακού στο σύνολο τους φαίνεται ότι αποτελούν σημαντικό μέρος της ζωής τους και μπορεί να υποστηριχθεί ότι επιτελούν μια καθαρτική λειτουργία.

Ρε φίλε με τους αγώνες του Θρύλου μας δίνεται η ευκαιρία να ξεσκάσουμε από τα προβλήματα και τις σκοτούρες της καθημερινότητας. Ούτε εφορίες, ΕΝΦΙΑ, αφεντικά, παραγγελίες. Κάθεσαι με τους φίλους σου και απολαμβάνεις κάτι που αγαπάς και έστω για δυο ώρες, όσο κρατάει το παιχνίδι αν δεν ταξιδεύουμε ή αν δεν κάνουμε κάτι άλλο ξεφεύγουμε από όλα. Για μένα αυτό είναι σημαντικό. Νομίζω πολύς κόσμος θα έπρεπε να βρίσκει διέξοδο από την τρέλα της καθημερινότητας σε γήπεδο ή σε ότι άλλο γουστάρει. (Μάκης)

Συμπεράσματα

Για ένα μεγάλο αριθμό οπαδών που πηγαίνουν στα εντός αλλά και στα εκτός έδρας παιχνίδια του Ολυμπιακού, η επιτέλεση του ρόλου του οπαδού είναι ανάλογη με το καρναβάλι. Για τους οπαδούς που παρατήρησα κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας, ένα από τα βασικότερα κίνητρα, αν όχι το κύριο κίνητρο για την παρακολούθηση των παιχνιδιών της ομάδας ήταν να βιώσουν και να συμμετάσχουν ενεργά στο ποδοσφαιρικό καρναβάλι κάτι το οποίο απέδειξα κατά τη διάρκεια της έρευνας μου. Για αυτούς τους οπαδούς, το να συγκεντρώνονται σε παρέες, τραγουδώντας, πίνοντας, τρώγοντας και κάνοντας αστεία, ήταν τουλάχιστον εξίσου σημαντικό με ό,τι πραγματικά συνέβαινε εντός του αγωνιστικού χώρου. Όπως είδαμε, η χρήση του καρναβαλιού για την υποκουλτούρα των οπαδών του ποδοσφαίρου δεν είναι κάτι καινούριο (Giulianotti, 1991, 1995; Brown, 1993; Hughson, 2002; Jones, 2006; Pearson, 2012). Έκανα χρήση αυτής της αναλογίας, λαμβάνοντας ιδιαίτερα υπόψη το γεγονός ότι εντός του ευρύτερου ποδοσφαιρικού κοινού υπάρχουν πολλές διαφορετικές ομάδες και υποκουλτούρες, πέρα από τους οπαδούς, όπως φίλαθλοι και χούλιγκανς. Αυτή η υποκουλτούρα των οπαδών, όμως, είχε μεγάλη επιρροή στη δημιουργία ατμόσφαιρας και χωρίς τις δραστηριότητές τους, τα γήπεδα του ποδοσφαίρου θα ήταν πολύ πιο ήσυχα και λιγότερο παθιασμένα.

Οι περισσότερες επιστημονικές συζητήσεις για το καρναβάλι του εικοστού αιώνα βασίστηκαν στην εκδοχή του καρναβαλιού του Bakhtin (1984) στην πρώιμη σύγχρονη Ευρώπη και αυτή η εκδοχή αποτέλεσε τη βάση για τη δική μου χρήση του όρου. Το καρναβάλι είναι η «δεύτερη ζωή» του λαού (Bakhtin, 1984), μια εποχή «εκστασιακής συλλογικότητας» (Stam, 1988), όπου ο κόσμος «γυρίζει ανάποδα» (Burke, 2002). Είναι μια περίοδος παραβίασης από τον κανόνα που βρίσκεται ανάμεσα στην τάξη και την πλήρη ανομία (Presdee, 2002: 32), και αυτό συχνά ανακαλείται και αναμένεται με μεγάλο ενθουσιασμό (Caillouis, 1950). Αυτά τα γενικά θέματα αλλαγής, παραβίασης των κανόνων και της συλλογικής έκστασης ήταν βαθιά ριζωμένα στις απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα σχετικά με το τι αποτελούσε μια ποδοσφαιρική εμπειρία. Ένα συνεκτικό εύρημα στην έρευνα μου με τους οπαδούς ήταν η σημασία της χρήσης του αγώνα και του χρόνου γύρω από αυτόν για να ξεφύγουν από τα πρότυπα, τις νόρμες της καθημερινής εργασίας και της

οικογενειακής ζωής. Οι οπαδοί χρησιμοποιούν μια σειρά από διαφορετικές μεθόδους για να ξεφύγουν από την κανονικότητα και το τετριμμένο. Αλλάζουν για παράδειγμα το ντύσιμο τους και συμμετέχουν σε ηδονιστικές δραστηριότητες, όπως είναι η υπερβολική κατανάλωση φαγητού που ανέφερα παραπάνω.

Οι οπαδοί αποτελούν μια ξεχωριστή υποκουλτούρα μέσα στο ευρύτερο φάσμα του ποδοσφαιρικού κοινού, και διακατέχονται από την επιθυμία να εμπλακούν σε καρναβαλικότητα, σε αντίθεση με τους χούλιγκανς και τους φιλάθλους, οι οποίοι και αυτοί μπορεί να εμπλέκονται κάποιες φορές σε καρναβαλικότητα αλλά δεν είναι πάντα αυτός ο κυρίαρχος σκοπός τους, αλλά το να συμπλακούν με χούλιγκανς των αντίπαλων ομάδων και οι φίλαθλοι απλά να παρακολουθήσουν έναν αγώνα ποδοσφαίρου. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που διακρίνει αυτήν την υποκουλτούρα σε σχέση με το ευρύτερο φάσμα του ποδοσφαιρικού κοινού είναι το στοιχείο της ανιδιοτελούς αγάπης για την ομάδα τους που τους οδηγεί, σύμφωνα με τους ίδιους, πολλές φορές σε υπερβολές, με παράδειγμα να προτιμήσουν να παρακολουθήσουν κάποιο φιλικό της ομάδας από έναν τελικό Παγκοσμίου Κυπέλλου ή να μην πάνε στη γιορτή της συντρόφου τους γιατί εκείνη την ώρα θα παίζει ο Ολυμπιακός και θα πρέπει να πάνε στο γήπεδο.

Λόγω του περιορισμένου χρόνου που είχα για την ολοκλήρωση της μελέτης μου, το δείγμα παρότι ήταν αντιπροσωπευτικό της συγκεκριμένης υποκουλτούρας ήταν εξαιρετικά μικρό. Το μεγαλύτερο δείγμα θα αποτελούσε έναν από τους στόχους μου σε μελλοντική έρευνα. Το δείγμα δεν θα περιελάμβανε μόνον οπαδούς από συγκεκριμένο Σύνδεσμο, αλλά από περισσότερους Συνδέσμους. Για μια πιο ολοκληρωμένη έρευνα νομίζω θα ήταν χρήσιμο να στραφώ και σε συζητήσεις με φιλάθλους και με χούλιγκανς για το πώς εκείνοι βλέπουν την υποκουλτούρα των οπαδών.

Ένα επιπλέον θέμα για μελλοντική μελέτη είναι να αναδείξω κάποια από τα στοιχεία που οι ίδιοι οι πληροφορητές μου υπέδειξαν ότι θα ήθελαν να τα διερευνήσω. Ζητήματα όπως το κατά πόσο έχει επηρεάσει την υποκουλτούρα των οπαδών η όλο και περισσότερο ασφυκτική νομοθεσία που ποινικοποιεί την ύπαρξη Συνδέσμων, απαγορεύει τις μετακινήσεις οπαδών και που, όπως όλοι τόνισαν στις συνεντεύξεις, έχουν ως στόχο τον περιορισμό του αριθμού των οπαδών και την αύξηση του αριθμού των φιλάθλων καταναλωτών που δεν επιθυμούν πλέον να ταξιδέψουν για να δουν την ομάδα αλλά προτιμούν να παρακολουθήσουν τον αγώνα

στην τηλεόραση. Και το κατά πόσοι οπαδοί θα μπορούσαν και με ποιους τρόπους να αντιδράσουν σε αυτό το φαινόμενο.

Οι στόχοι που έθεσα εξ αρχής θεωρώ ότι επετεύχθησαν, καθώς μπόρεσα να προσφέρω μια εθνογραφική επισκόπηση της συγκεκριμένης υποκουλτούρας των οπαδών του Ολυμπιακού, αναδεικνύοντας τα κίνητρα και τα συναισθήματα τους. Ως τέτοια διέκρινα την αγάπη τους για την ομάδα και την επιθυμία τους να ξεφύγουν από τις νόρμες και τις ιεραρχίες της καθημερινής ζωής. Για το λόγο αυτό, πιστεύω ότι η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για τη μελέτη άλλων υποκουλτούρων αντίστοιχων ομάδων από άλλους ερευνητές.

Βιβλιογραφία – Πηγές

Ελληνόγλωσση

- Γκαλεάνο, Ε. (1998). Τα χίλια πρόσωπα του ποδοσφαίρου (επιμ. μεταφρ. Γ. Χρυσοβέργης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαϊμάκης Γ. & Κοταρίδης Ν. (επιμ.) (2013). Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζαϊμάκης Γ. & Φουρναράκη Ε. (επιμ.) (2015). Κοινωνία και Αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κυπριανός Π. & Χουμεριανός Μ. (2002). Αθλητισμός, Φίλαθλοι και Πάθη. Μια πρώτη ανάγνωση των ερευνών αθλητικής κοινωνιολογίας. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, VPRC, Έρευνες Δημοσκοπήσεις (σελ. 201 – 246). Αθήνα: Λιβάνης.
- Κυπριανός Π. & Χουμεριανός Μ. (2009). Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών. Αθήνα: Διόνικος.
- Κυριαζή, Ν. (2011). Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών. Αθήνα: Πεδίο.
- Μπογιόπουλος Ν. & Μηλάκας Δ. (2016). Μια θρησκεία χωρίς απίστους: Ποδόσφαιρο. Αθήνα: ΚΨΜ.

Ξενόγλωσση

- Armstrong, G. & Young, M. (2000). Fanatical football chants: Creating and controlling the carnival. In G. Finn and R. Giulianotti (eds), *Football Culture: Local Contests, Global Visions* (pp. 171 – 211). London: Frank Cass.
- Back, L., T. Crabe and J. Solomos (2001). *The Changing Face of Football: Racism, Identity and Multiculture in the English Game*. Oxford: Berg.
- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and his world*. Bloomington: Indiana University Press.

- Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- Bennett, A. (1999a). Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship between Youth, Style and Musical Taste. *Sociology*, 33(3), (pp. 599-617).
- Bennett, A. & Kahn-Harris, K. (2004). *After Subculture. Critical Studies in Contemporary Youth Studies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bourgois, P. (2006). *In search of respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bromberger, C., A. Hayot and J. Mariottini (1993). Allez l'OM, forza Juve: The passion for football in Marseille and Turin. In S. Redhead, *The Passion and the Fashion: Football Fandom in New Europe* (pp. 103-151). Aldershot: Avebury.
- Brown, A. (1993). Ratfink reds. Montpellier and Rotterdam in 1991. In S. Redhead(ed.), *The Passion and the Fashion: Football Fandom in New Europe* (pp.33-44). Aldershot: Avebury..
- Burke, P. (2002). *Popular Culture in Early Modern Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Cohen, A. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. London: Collier Macmillan.
- Curtuis, E.R. (1953). *European Literature and the Latin Middle Ages*. New York: Pantheon.
- Ellias, N. & Dunning, E. (1986). *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Friedrichs, J. & Ludtke, H. (1975). *Participant Observation: Theory and Practice*. Westmead: Saxon House/ Lexington Books.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. London: Hutchinson).
- Giulianotti, R. (1991). Scotland's Tartan Army in Italy: The case for the carnivalesque. *Sociological Review*, 39(3), pp. 503-527.
- Giulianotti, R. (1995). Football and the politics of carnival: An ethnographic study of Scottish fans in Sweden. *International Review for the Sociology of Sport*, 30(2), pp. 191-223.
- Giulianotti, R. (2000). *Football: A Sociology of the Global Game*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1984). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin.

- Hall, S. & Jefferson, T. (1976). *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- Hughson, J. (2002). Australian soccer's "ethnic" tribes: A new case for carnivalesque. In E. Dunning, P. Murphy, I. Waddington and A. Astrinakis (eds). *Fighting Fans: Football Hooliganism as a World Phenomenon*. Dublin: University College Dublin Press.
- Jones, K. (2006). "Get your kit off" isn't sexist: Women's responses to gender abuse in English football crowds. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Montreal, Quebec 10 August 2006.
- King, A. (2003). *The European Ritual: Football in the New Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. (London: Sage).
- Matza, D. & Sykes, G.M. (1961). Juvenile, Delinquency and Subterranean Values. *American Sociological Review*, 26(5), pp.712-719.
- Merton, R. K., (1957). *Social Theory and Social Structure*. London: Collier Macmillan.
- Muggleton, D. (2000). *Inside Subculture: The Postmodern meaning of Style*. Oxford: Berg.
- Pearson, G. (2012). *An ethnography of English football fans. Cans, cops and carnivals*. Manchester: Manchester University Press.
- Presdee, M. (2002). *Cultural Criminology and the Carnival of Crime*. London: Routledge.
- Redhead, S. (1993). *The Passion and the Fashion: Football Fandom in New Europe*. Aldershot: Avebury.
- Redhead, S. (1993a). The End of the End of the Century Party. In Redhead, S. (ed.), *Rave off: Politics and Deviance in Contemporary Youth Culture*. Aldershot" Avebury.
- Shank, B. (1994). *Dissonant Identities: The Rock n' Rol Scene in Austin, Texas*. Hanover: University Press of New England.
- Stallybrass, P & White, A. (1986). *The Politics and Poetics of Transgression*. London: Methuen).
- Stam, R. (1988). Mikhail Bakhtin and left cultural critique. In E. Kaplan (ed.), *Post - modernism and its Discontents* (pp. 116-145). London: Verso.

- Straw, W. (2001a). Scenes and Sensibilities. *Public: Cities/Scenes*, 22(3), pp.245-257.
- Thorton, S. (1995). *Club Cultures Music, Media and Subculture Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti- Structure*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Turner, V. (1974). *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Actionin Human Society*. Ithaca, New York: Cornell University Press.